

Ekolojik Bir Toplum Yaratma: Ekolojiyi Anarşizmle Düşünmek

*

Arzu M. Erol

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi

Öz

17. yüzyılla birlikte modernitenin getirmiş olduğu bireysellik ve araçsal akıl, hayatın tüm alanına nüfuz ederek, doğadaki düzensizliklerin ve mitsel dogmaların çözümlenmesi noktasında teknoloji ve bilimi merkezine almıştır. Bilimsel bilgi aracılığıyla doğanın gizlerinin araştırılmasının vardığı son nokta ise doğanın fayda temeline indirgenerek onun sömürülmesine zemin hazırlayan Kartezyen düşüncenin bu sömürüye meşruiyet kazandırması olmuştur. Doğanın insanın menfaati için yaratıldığı düşüncesi doğayı çok büyük ölçüde tahrip ederek geri dönülemez bir noktaya getirmiştir. Bu noktada doğa tahribatının farkındalığı, toplumsal hareketlerin ekoloji ekseninde de yol almasını sağlamıştır. Kuşvetli bir Aydınlanma ve kapitalizm eleştirisinden yola çıkan anarşist ekoloji, bu tahribatın sonlandırılması için çeşitli alternatif ve çözümler getirmiştir. Ekolojik krizin doğuşunu otorite ve tahakkümle açıklayan eko-anarşizm; anarşizmin temel felsefesinde olduğu üzere hiyerarşi, tahakküm ve baskı yaratan tüm kurum-sallaşmış oluşumların karşısında durmuş ve ekolojik krize bu doğrultuda yanıtlar aramıştır. Buradan hareketle çalışmada, Aydınlanma temelli olan ekolojik bunalımın anlaşılması için genel hatlarıyla bir Aydınlanma eleştirisine yer verilmiştir. Yanlış anlaşılabilir bir kavram olması nedeniyle genellikle olumsuzlanan anarşizm ve anarşist düşünce, Godwin, Stirner, Proudhon, Bakunin ve Kropotkin'in; anarşizmin öncülerinden olmasa da anarşizme duyduğu sempati ve onu farklı bir şekilde yorumlaması sebebiyle Tolstoy'un fikirlerine de yer verilerek açıklanmıştır. Ekolojik krizin aşılabilmesinde radikal fikirler öne süren, anarşizmden beslenerek krizin çözülmesi noktasında çeşitli alternatifler sunan bir akım olan eko-anarşizm, bu çalışmada ekolojiyi anarşizmle düşünmenin betimsel bir okumasını sunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ekoloji, Aydınlanma, Anarşizm, Hiyerarşi, Eko-anarşizm.

Creating an Ecological Society: Thinking of Ecology with Anarchism

*

Arzu M. Erol
Karamanoğlu Mehmetbey University

Abstract

Individualism and instrumental mind that modernity has brought with seventeenth century have taken the technology and science to its center at the point of analyzing irregularity and mythical dogma in the nature by penetrating all aspects of life. The last point of search about secrets of nature through scientific information is that Cartesian thought have legitimated this exploitation which predisposes to exploitation of nature by reducing the nature to the basic benefit. The benefit based thought of individualism about nature to be created for the benefit of human has made a point of irreversibility by destroying nature greatly. At this point, the awareness of nature destruction has ensured that the social movements also take place in ecology axis and anarchist ecology which based on a strong Enlightenment and the critique of capitalism brought various alternatives and solutions to end this destruction. Eco-anarchism, which explains the birth of the ecological crisis with authority and domination, has stood in front of all the institutionalized formations that creates hierarchy, domination and oppression as it is in the basic philosophy of anarchism, and has searched for answers to the ecological crisis in this direction. Hence, in this study, a critique of Enlightenment has been located to a general outline of Enlightenment critique for understanding the ecological crisis. Anarchism and anarchist thought which is usually accepted as negative because of being a misunderstood concept has been explained with ideas of not only anarchist pioneers such as Godwin, Stirner, Proudhon, Bakunin and Kropotkin, but also with Tolstoy because of his sympathies for anarchism and his interpretation of anarchism in a different way. Eco-anarchism which feeds from anarchism and a flow that offers a variety of alternatives at the point of solving the ecological crisis has been evaluated in this context.

Keywords: Ecology, Enlightenment, Anarchism, Hierarchy, Eco-anarchism

Giriş

Modern anlamda anarşizm, sanayileşme ve kapitalizme karşı çıkarak Aydınlanma döneminde gelişen bir düşünce akımıdır. Otoritenin bütün çeşitlerine karşı çıkarak, insanların özgürlüğünü ve kendilerini geliştirme potansiyeli önünde bir engel teşkil ettiği için baskıya, sömürüye, aileye, dine ve kurumsallaşmış bütün yapılara ve bunlara sebep olan devlete şiddetle karşı çıkarak, bunların toptan ortadan kaldırılması gerektiği üzerine düşüncelerini kuran anarşizm, Godwin, Stirner, Proudhon, Bakunin ve Kropotkin'in çalışmaları aracılığıyla sistemli bir düşünce akımı halini almıştır.

1970'li yıllardan itibaren içinde bulunulan dönemin artık ekolojik bir bunalım dönemi olduğu fark edilmeye başlanmış ve dünyada bu anlamda çeşitli akımlar ve düşünceler gelişmeye başlamıştır. Bu akımlar içinde kendine yer bulan eko-anarşizm de ekolojik krize çözüm bulabilmek adına çeşitli alternatifler geliştirmiştir. Klasik anarşizmin temel felsefesi olan özgürlük ve buna bağlı olarak geliştirilmeye çalışılan kendi kendini yönetme arzusundan hareket ederek, hiyerarşik olmayan ve merkezsizleştirilmiş bir ekolojik toplum önerisi sunan eko-anarşizm, karşılıklı yardımlaşma ve işbirliğine dayalı, hiçbir sömürüye yer vermeden oluşturulacak bir toplumla ekolojik krizi aşma çabası taşımaktadır. Bu çalışma eko-anarşizmin ekolojik krizin çözülmesi için geliştirdiği çabaları göstermek adına oluşturulmuştur. Bu doğrultuda üç bölümden oluşan çalışma öncelikle ekolojik krizin fark edilmesini Aydınlanma döneminin önemli iki çıktısı olan bilim ve araçsal aklın eleştirisi ile açıklamış, Aydınlanmacılıktan ekolojik düşünceye geçişin temellerinin nasıl atıldığını ortaya koymuştur. Eko-anarşizme ulaşmak için öncelikle çoğu zaman yanlış anlaşılan anarşizme, düşüncenin teorisyenleri aracılığıyla açıklık getirilmiş ve anarşizmden beslenerek ekolojik krize radikal bir bakış açısı sunan eko-anarşizme ulaşarak sosyal ekoloji, anarko-primitivizm ve bio-bölgecilik ile bu bakış açısını açıklamaya çalışmıştır.

1. Aydınlanmacı Akıl ve Bilimin Egemenliği

Ekolojik sorunlar, tarihsel, bilimsel ve zihinsel dönüşüm sonucunda oluşturulan yeni-dünyadan kaynaklanan sorunlardır (Görmez, 2015, s. 13). Dolayısıyla bu sorunların temeline inmek aynı zamanda insan toplumlarının tarihselliğini ve de toplumsallaşma sürecini süzgeçten geçirmek anlamı taşımaktadır. İnsanlık varoluşundan bu yana doğayla çeşitli biçimlerde etkileşimde bulunmuştur. Bu etkileşim ilk insanlarda daha çok, yaşamını

devam ettirebilme şeklinde olmuş ve doğayı dönüştürme amacı taşımaya-
rak gözlem yapmanın ötesine gitmemiştir.

Üstelik doğa karşısında savunmasız ve doğanın şartlarına uyum sağla-
mak durumunda olan ilk insanlar, bu şartlara boyun eğerek hayatını devam
ettirmiştir. Platon'la başlayan bu organik dünya Bookchin'in (1994a, s. 127)
tanımlamasıyla, "ekonomik sınıfları ve politik devletleri olmayan, doğal
dünyayla kuvvetli bir dayanışmanın varolduğu toplumlardır". Fakat göçe-
be toplumlara geçildiğinde tam anlamıyla ekolojik bir toplum olarak görü-
len organik toplum yapısı kırılmaya başlamış ve insan kısmen de olsa çev-
resini etkilemeye başlamıştır. Ancak yine de asıl kırılma noktası, doğayı
dönüştürme kuvveti bulunmayan göçebe toplumlardan sonra yerleşik tar-
ım toplumuna geçişle birlikte olmuştur. Yerleşik yaşama geçiş, kentlerin
oluşumu, nüfus artışı, beraberinde bilginin ve de teknik ilerlemenin artışı
getirmiş bunun sonucunda ise insanlık doğanın bütün bilinmezliklerini
çözme ve onu ele geçirmeye koyulmuştur. Doğaya bağımlı olan ve doğa ile
karşılıklı etkileşimde olan insanlık zaman içerisinde bilgi ve teknik biriki-
miyle, doğayı kendine bağımlı kılmış ve insan doğa arasındaki ilişki tek
yönlü ve doğanın insana tabi olacağı bir biçime bürünmüştür.

Organik dünya görüşü 17. yüzyıl itibariyle yerini mekanik dünya görü-
şüne bırakarak, Coupe'nin (2000, s. 74) deyimiyle insan doğasının yok olu-
şuna da zemin hazırlamıştır. Yerleşik tarım toplumuna geçişle birlikte doğa
sonsuzmuşçasına kullanıma açılmış ve insanlık ihtiyacından daha fazlasını
elde etme hırsına kapılmıştır. Nihayetinde Zerzan'ın (2013, s. 23-25) da vur-
guladığı üzere üretim arzusunun bir kere tadan insan, daha baskın ve daha
uyarlayıcı olmaya başlamıştır. Tarım, yüksek boyutlara ulaşan işbölümüne
sebepe olmuş ve toplumsal hiyerarşinin maddi temelleri atılarak çevresel
yıkıma yol açmıştır. Dolayısıyla tarım öncesi insanlıkta söz konusu olan
kendiliğindenlik, yerini hazzın ve keşif duygusunun yerini alan uygarlığın
zaferiyle itaat, tekrar ve düzene bırakmıştır. Önceleri organik olarak görü-
nen dünya, 17. yüzyılın Kartezyen evren düşüncesiyle birlikte, bir makine
gibi tahayyül edilmeye başlanmış ve parçalanabilen, tekrar edebilen deney-
lerle yeni keşfedilmiş bilimsel yöntemlerle incelenebilir kılınmıştır
(Heywood, 2013, s. 264). Aydınlanmacı aklın kendi kendini tahrir edişini
konu alan *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nde Adorno ve Horkheimer (2010, s. 14)
da "iktisadi üretkenliğin artışının bir yandan adil bir dünya için gereken
koşulları yaratırken öte yandan da teknik aygıt ve onun kontrolünü elinde
tutan sosyal gruplara, nüfusun geri kalanı üzerinde ölçsüz bir üstünlük
sağladığını ve bu güçlerin toplumun doğa üzerindeki egemenliğini akla
hayale gelmez bir düzeye çıkardığını" vurgularken, Bacon'ın "bilgi güçtür"

anlayışını da insanın doğa üzerindeki tahakkümü boyutunda ele almıştır. Esasında Aydınlanma'nın akli ve onun üretmiş olduğu bilgi, insanları kötü ve köleleştirici olduğuna inanılan mit, önyargı ve hurafenin temsil ettiğine inanılan eski düzenden kurtararak, iyi ve özgürleştirici olduğu kabul edilen "aklın düzenine" sokmak için bir araçtı (Çiğdem, 1993, s. 11). Fakat, Aydınlanma akla böyle bir amaç yüklediği için kendisi bir mite dönüşmüş ve he-saba katlıbilirlik ve yararlılık ölçütleri egemen olduğundan, bu niteliklere uymayan her şey yok sayılmıştır. Dolayısıyla Aydınlanma'nın nesnelere karşı tutumu tıpkı bir diktatörün insanlara tutumu gibidir; bu nedenle ay-dınlanma totaliterdir (Adorno ve Horkheimer, 2010, s. 22-26).

Aydınlanma'nın mekanik dünya görüşüyle şekillenen yenedünya, doğa-insan birlikteliğini yadsıyarak, insanı doğaya hükmetmesi gereken bir varlık olarak kabul etmiştir. Bu süreçte "akla biçilen yeni rol, ölüm ya da doğru yaşam sayesinde doğal dünyadan kurtulmak ya da onun üzerinde yüksel-mek yerinde, insanın doğa üzerinde iktidar kullanmasına imkân sağlamış-tır" (Plumwood, 2004, s. 150). Aydınlanma'nın bu akli yeni-dünyanın "in-san-merkezci" bir tavra bürünmesine neden olmuştur. Bacon'dan itibaren oluşan bütün dünya görüşünde temel amaç, insanın merkeze alınması ve doğaya egemen olmaktı. Olabildiğince servet biriktirmek ve ne pahasına olursa olsun büyümek ise temel düstur olmuştur (Görmez, 2015, s. 19).

Buhar makinesinin icadı ve sonraki teknik ve bilimsel gelişmeler sonu-cunda doğaya yapılan tahribat gittikçe hızlanmış ve sanayileşmenin doğa-nın fethi yönünde devrimci adımları olmuştur. Bu devrimin en kilit göster-gesi, "emeğin üretim sürecinden soyutlanarak, insan doğa arasında bir araç konumundaki teknik yapının gittikçe artan bir özerklik kazanmasıdır (Ön-der, 2003, s. 27). Keza Arendt (1994, s. 207) de teknolojinin insan hayatını kolaylaştırıcı niteliğini yitirdiğini çünkü artık makinelerin yararlı olduğu kabul edilen belli nesnelere üretimine göre tasarlanmadığını, nesnelere makine çalışma düzenine göre yaratıldığını vurgulamıştır. Neticede akıllı, araçsal akılla yer değiştirmesi sonucunda ve sadece yaşamını devam ettire-bilmek için -belli ölçüde ve doğayla uyumlu şekilde- doğadan yararlanan insan, edindiği her bilgiyle kibirini artırmış; doğayı kendine tabi kılarak onu ikincilleştirmiştir. Mumford da doğanın nesneleştirilmesi ve ona salt fayda-cılıkla yaklaşılmasını bu aç gözlü ve kibirli insanın tarihinde bulmanın mümkün olduğunun altını çizmiştir:

"15. ve 19. yüzyıllar arasında kara kâşifleri, maceracılar, askerler ve yöneticiler tara-fından fethedilen yenedünya, bilim insanları, mucitler ve mühendislerin keşfedip ge-liştirdikleri bilimsel ve teknik yenedünya ile güçlerini birleştirdi... Keşfin bir türü kozmostan ve güneş sisteminde türeyen güçleri anlamaya, onlardan faydalanmaya

ve onları kontrol etmeye çabaladı. Diğer tür bilinmeyen denizlere açılmak, yeni yerler tanımak, yabancı halklara boyun eğdirmek ve onların üzerine çökmek, yeni yiyecekler ve ilaçlar keşfetmek, belki gençlik iksirini bulmak ya da silahların arsız güçleriyle yerlilerin zenginliğini ele geçirmek. Keşfin her iki türünde de, başından beri küstah bir gururun ve şeytani taşkınlığın dokunuşu vardı”(Mumford, 1996, s. 14).

2. Aydınlanmadan Ekolojik Düşünceye Geçiş

“Hiçbir zaman, başka bir topluluğa egemen olan bir fatih, doğa dışında bulunan bir kişi gibi, doğaya egemen değil; tersine, etimiz, kanımız ve beynimizle ondan bir parçayız, onun tam ortasındayız, onun üzerinde kurduğumuz bütün egemenlik, başka bütün yaratıklardan önce onu yasalarını tanıma ve doğru olarak uygulayabilme üstünlüğüne sahip olmamızdan öte gitmez.” (Engels, 1991, s. 197).

Sanayi Devrimi, ekolojik denge üzerinde büyük tahribatlara yol açmış ve fakat aynı zamanda doğaya ilişkin bir bilinci de ortaya çıkarmıştır. Bu noktada doğanın korunmasına yönelik çabalar 1800’lerin sonuna doğru yeterli olgunluğa ulaşabilmiştir (Önder, 2003, s. 91). Canlılarla çevrelerinin, karşılıklı etkileşim ve ilişkilerini inceleyen bir disiplin olan ekolojinin sistemli bir hale gelebilmesi için ise 19. yüzyılı beklemek gerekmiştir (İmga, 2010, s. 18). Nitekim Bramwell (1989, s. 33) de ekoloji hareketinin köklerini 19. yüzyıla dayandırmaktadır. Yine pek çoklarıncı 1962 yılında yayınlanan RachelCarson’un *Silent Spring* adlı eseri de ekolojik çağın başlangıcı olarak görülmektedir (Bramwell, 1994, s. 39). 19. Yüzyıl itibarıyla ekolojik krizin çözümleri artık teknik ve geleneksel çevre korumacılık bakış açısıyla değil, daha derin ve felsefi temellere dayanan ve ayrıca çözümü krizde değil sorunun kökeninde arayan bir yaklaşım gelişmeye başlamıştır (Maltaş, 2015, s. 1). Nitekim Bramwell’in (1989, s. 3) *Ecology in the 20th Century* adlı eserinde de bu vurgu yapılmakta, kirlilik problemleri ya da onun çözümleri değil, siyasal ekolojinin kökenleri incelenerek ekolün izleri sürülmektedir.

19. yüzyılda ortaya çıkan ekolojizmin kökenleri büyük ölçüde Haeckel’in biyolojiye bütüncül yaklaşımında¹ aranabilir. 1866 yılında *Generelle Morphologie* adlı eserinde ilk kez ekoloji kavramını kullanan Haeckel, bu kelimeyi organizmalar ve onların çevreleri arasındaki ilişkiyi ortaya koyan bir bilim olarak kullanmıştır (Bramwell, 1989, s. 29-40).

¹Monizm olarak ifadelendirilen bu yaklaşım, düalizmin zıddıdır. Akıl ve maddenin tek olduğunu, çünkü evrenin, sadece tek bir düzeyde varolabildiğini kabul eder (Bramwell, 1989, s. 44).

Ekolojik düşüncenin gelişiminde Malthus'un nüfus teorisinin de alana büyük katkıları olmuştur. Malthus'un düşüncesine göre, nüfusun artışı geometrik bir seyir izlerken, nüfusu doyuracak besin kaynaklarının artışı ise aritmetik bir seyir izlemektedir. Dolayısıyla dünyaya gelen insan besleneme problemiyle karşılaşabilecektir (Keleş, Hamamcı ve Çoban, 2015, s. 75). Nüfus artışının çevrenin "taşıma kapasitesi" tarafından denetlendiği görüşüyle uyumlu olmasına karşın (Görmez, 2015, s. 54) Malthus'un bu teorisi iyi belirlenmemiş bir nüfus artışını formüle etmiştir. Teori, tarım sektöründeki teknik gelişmeyi küçümsemiş ve ayrıca nüfus artışının geometrik bir seyir göstermediğini tam aksine asimetrik bir ilerleme taşıdığını göstermemiştir (Keleş, vd., 2015, s. 75-76).

Doğa ve insan ilişkisini ekosistemdeki canlıların birbirine bağımlılığı ile kuramlaştıran Darwin de ekolojik düşünceye büyük katkılar sağlamıştır. Bir doğa bilgini olan Lamarck, konuya ilişkin düşüncelerini ilk kez 1801'de açıklamış (Darwin, 1976, s. 10), Darwin ise bu düşünceleri 1839 yılında "evrim teorisi"ne dönüştürmüştür. "Çevresel değişikliklerin doğrudan biyolojik değişimlerin üretiminden sorumlu olduğu" (Miller, 2007, s. 102) savından hareket eden Darwin, bu savıyla karşılıklı bağımlılığa dikkat çekmek istemiştir. Esasında Darwin'in temel yaklaşımı "var olma mücadelesi" üzerinde kuruludur. Bu mücadele ise, hayvanlar ve bitkiler âleminin tümüne uygulanan Malthus Öğretisi'dir. "Her türün doğmuş bireyleri, sağ kalabileceklerden kat kat çok olduğu için; yaşamak için; yinelenen bir savaş verdiği için; karmaşık ve bazen değişen yaşama koşullarının etkisindeki herhangi bir canlı, kendisine yararlı bir tarzda ne kadar hafif bir değişikliğe uğrarsa uğrarsın daha iyi bir sağ kalma şansı bulacak ve böylece "doğal olarak seçilmiş" olacaktır" (Darwin, 1976, s. 25). Darwin'in bu bulguları ise ilerleyen süreçte Haeckel'in ekolojii kavramsallaştırmasına yardım etmiştir (Bramwell, 1989, s. 9).

Marx, Aydınlanma döneminin düşünürü olmasına karşın kimilerince ekolojinin babası sayılmıştır. Temel kavramları olan "emek" ve "yabancılaşma" kategorileriyle klasik Aydınlanmacılardan ayrılan Marx'ın doğa ile ilgili düşünceleri kendisinden sonra gelen pek çok kişiyi etkilemiştir (Görmez, 2015, s. 53). Marx, emek sürecini "metabolizma" metaforu ile açıklamaktadır. Ona göre emek süreci, "insan ile doğa arasında bir süreç, insanın onunla, kendi eylemleri aracılığıyla kendisi ile doğa arasındaki metabolizmayı kurduğu, denetlediği, düzenlediği bir süreç"tir. Ancak "kapitalist üretim ilişkileri ve kent ile kır arasındaki bölünme sonucunda bu metabolizmada onarılamaz bir yarıma" ortaya çıkmıştır (Foster, 2001, s. 195). Fakat Marx bir Aydınlanma düşünürü olarak akıl, bilim ve teknolojiye de atıfta

bulunarak, bunlar aracılığıyla insanın doğa üzerindeki egemenliğini sürdüreceği ve bu egemenliğin ürünü olarak kültürel ve fiziksel refahını arttıracığını da öne sürmüştür (Berktaş, 2010, s. 206).

Bertalanffy'nin de oluşturduğu "Genel Sistem Teorisi" ile ekoloji düşüncesine önemli katkıları olmuştur. Bu teori dünyaya, "bütün fenomenlerin karşılıklı ilişkisi ve dayanışması ve bu çatı kapsamında sistem adı verilen bölümlerine indirgenemeyen niteliklerin kenetlenmiş bir bütünü olarak" bakmaktadır (Capra, 1992, s. 41). Einstein'ın madde parçalanırken her yerde eşit miktarda enerjinin ortaya çıktığı düşüncesini yıkarak, zaman ve mekân boyutuna bağlı olarak enerjinin değişim gösterdiğini kanıtlaması ise "izafiyet"i ortaya çıkarmıştır. Özetle ve sonuçta Marx, Darwin, Malthus, Bertalanffy'in farklı alanlarda oluşturdukları düşünceler ile Haeckel'in katkıları, Einstein'ın çabalarıyla birleşince Aydınlanmacı düşüncede ekolojik düşünme biçimine geçiş şartları oluşmuştur (Görmez, 2015, s. 55).

3. Yanlış Anlaşılan Kavram: Anarşizm

Günümüzün ekolojik krizlerinin kökenleri sadece tekniğe, demografiye, büyümeye ve sağlıksız refaha bakılarak anlaşılmaz; bunların altında yatan ve insanlığın hiyerarşi ve tahakkümü üretmiş olan kurumsal, ahlaki ve tinsel değişimler incelenmelidir (Bookchin, 1994b). Bu değişimleri inceleyen eko-anarşizmin yeri ekoloji düşüncesi içinde oldukça önemlidir. Fakat anarşizmin çoğunlukla yanlış anlaşılması sebebiyle öncelikle anarşizmin ne olduğuna açıklık getirildikten sonra eko-anarşizmin ekolojik krize getirmiş olduğu alternatifler üzerinde durulacaktır.

Tarihsel olarak anarşizm kavramı, çoğu zaman yanlış anlaşılmış ve bu yanlış anlaşılmalar sonucunda da anarşizme olumsuz bir anlam yüklenmiştir. Dolayısıyla böylesine yanlış anlaşılmaya müsait olan bir düşünce akımının tam anlamıyla anlaşılması ve olumsuzlanmasını önlemek için öncelikle onun etimolojik kökenini araştırmak ve ortaya çıktığı tarihsel koşulların izlerini sürmek gerekmektedir. Anarşi kelimesi otoriteye karşı ya da kuralların dışında anlamına gelen Yunanca "anarkhia" kelimesinden gelmektedir (Ward, 2004, s. 1). Anarkhia kelimesi "ilke", "yönetici unsur", "yönetim" anlamlarına gelen "arkhe" sözcüğünün önüne olumsuzluk ön eki olan "a/an"nın ve sonuna "cılık" anlamı veren "izm" son ekinin eklenmesiyle oluşan ve Türkçe'ye "yönetimsizlik" olarak çevrilebilecek bir anlama tekabül etmektedir (Şenel, 2001, s. 39). Otoritenin yokluğu anlamında anarşizm, toplumun yönetimsiz olarak tasarlandığı bir yaşam ve davranış teorisi ya da ilkesidir (Kropotkin, 2005, s. 51). İnsanı toplumla ilişkisi içinde ele alan anar-

şizm, var olan toplumu eleştiren bir doktrindir ve nihai amacı her zaman toplumsal değişimdir. Fakat anarşizm daha önce bahsi geçtiği üzere sıklıkla olumsuzlanan bir kavramdır. Keza nihilizm ve terörizm ile de çoğunlukla eş anlamlı olarak kabul edilir. Sözlüklerin çoğunda iki anlama sahip olan anarşizmin bu doğrultuda ilk anlamı, özgürlüğün yaşayabilmesi için hükümetin yok olması gerektiğine inanan düşünce akımı iken diğeri yıktığı düzenin yerine hiçbir şey getirmeyen bir düzensizliği teşvik eden düşünce olarak ele alınır. Nitekim çoğunlukla da bu olumsuzlanan ikinci anlam kullanılarak anarşi “kötücül kaos” olarak tanımlanır (Woodcock, 1996, s. 13-14).

Anarşizmin yanlış anlaşılan noktalarından biri anarşistlerin özgürlük anlayışlarıyla ilgilidir. Anarşizmin özgürlük tasviri sıklıkla liberal geleneğin uzantısı olarak görülmekte ve onun aşırıya kaçmış bir versiyonu olarak değerlendirilmektedir. Fakat bireyci anarşistler dışındaki anarşistler özgürlüğü, bireyin her türden toplumsal kısıtlamalardan bağımsızlığı olarak tanımlamaktadır (Benlisoy, 2007, s. 360-361).

Otoritelerin her türüsüne şiddetle karşı çıkan anarşizm, otoriteleri kişinin önünde bir engel olarak nitelendirmektedir. Dolayısıyla herhangi bir otorite olmadan kişilerin kendi kendilerini yönetmelerini hedefleyen anarşizm, insanların devlet olmadan daha adil ve uyumlu bir düzen içinde yaşabileceklerini varsaymakta; devletlerin insanlara kötülük ettiğini düşündüğünden bütün merkezileşmiş otoritelere karşı tavır sergilemektedir (Love, 1998, s. 97). Sanayileşme ve kapitalizme tepki gösteren anarşizm, devleti, özel mülkiyeti, hükümetleri, dini ve kurumsallaşmış bütün otoriteleri insanların özgürlüğüne darbe indirdiğini düşündüğü için bütün bu kurumsallaşmış yapıların ortadan kaldırılmasıyla özgür bir topluma ulaşılacağını varsaymaktadır. Anarşistlere göre devletlerin ve diğer tüm kurumsallaşmış yapıların kaldırılmasıyla bir düzensizlik yahut kaotik bir ortam söz konusu olmayacaktır; bunların yerine tamamen gönüllülük esasına dayanan komünal örgütlenmeler söz konusu olacak ve sonunda ise özgür bir toplum ortaya çıkacaktır. Kropotkin (2005, s. 51), bu örgütlenmeyi şu şekilde açıklamaktadır:

“Böyle bir toplumda uyum, itaat ya da yasa yoluyla değil, hem üretim ve tüketim aracılığıyla hem de uygar insanın sonsuz çeşitlilikteki ihtiyaç ve özlemlerini tatmin amacıyla özgürce oluşturulmuş, bir toprak parçasına ya da mesleğe bağlı gruplar arasında akdedilen özgür anlaşmayla sağlanır. Bu özellikler temelinde gelişen bir toplumda insan faaliyetinin tüm alanlarını şimdiden kaplama başlamış olan gönüllü birlikler, devletin tüm işlevlerini üstlenecek şekilde çok büyük bir yaygınlık gösterirler. Bu birlikler, mümkün olan her amaç için- üretim, tüketim, mübadele, iletişim, sağlık düzenlemeleri, eğitim,

karşılıklı destek, toprak savunması vs, diğer yandan da bilimsel, sanatsal, edebi ve toplumsal alanda giderek artan ihtiyaçların tatmini için-yerel, bölgesel, ulusal ve uluslararası-geçici ya da az çok kalıcı-her boyut ve derece sonsuz çeşitlilikte grup ve federasyondan oluşan iç içe geçmiş bir ağı temsil ederler.”

Dolayısıyla burada anarşizmin iki boyutundan söz etmek mümkün görünmektedir. Bunlardan birincisi olan “olumsuz” boyut, anarşizmin devlete ve devlet gibi her türlü baskı ve zor kullanan kurumlara karşı olan *yıkıcı* yönüdür. “Olumlu” boyut ise devlet ve diğer baskıcı örgütler kalkınca bunların yerine gönüllü katılıma dayanan örgütlerin özgür toplumunu kurmayı amaçlayan *yapıcı* yönüdür (Şenel, 2001, s. 40).

Anarşizm pek çok farklı düşünce akımından beslendiğinden karmaşık ve kendi içinde parçalı yapıya sahiptir. Dolayısıyla bu parçalanmışlık pek çok farklı fikrin de farklı anarşizmler tarafından savunulması anlamına gelmektedir. Fakat bu farklılığa rağmen bütün anarşistlerin uyumlaştığı noktalar, hükümetin ve devletin reddine bağlı olarak siyasi otoriteye ve hiyerarşiye olan karşı duruşlarıdır. Farklı yönelişler ortaya çıkaran bu düşünceye;

- Kural tanımazlık, her türlü kural ve otoriteye karşı olma,
- Toplumların yöneticiler olmadan da varolabileceğini savunan felsefe,
- Birey ve toplumun kurtuluşunun ancak devletin ortadan kaldırılmasıyla mümkün olacağını savunan görüş,
- Otoriter bir devlet yönetimi ve yasalarını reddederek, bireylerin kendi ihtiyaçlarını istedikleri şekilde karşılayabilmeleri için kendi kendilerini organize etmeleri gerektiğini ileri süren ideoloji gibi farklı anlamlar yüklenmektedir (Demir ve Acar, 1993, s. 27).

Anarşist düşünce her ne kadar 19. yüzyılda ortaya çıksa da, esasında kökenleri çok daha eskiye dayanmaktadır. Anarşizmin temeli kimi zaman Taoist yahut Budist düşüncelere dayandırılırken, kimi zaman da Antik Yunan’ın Siniklerine ya da İngiliz iç savaşındaki Diggers’a dayandırılmaktadır (Heywood, 2013, s. 191). Bu anlamda anarşist düşüncenin tarihsel kaynaklarını tarihsel ve çağdaş anarşizm olarak ayırmak mümkündür. “Antik anarşizm” ve “dinci anarşizm” anarşizmin tarihsel kaynaklarını oluştururken, “bireyci anarşizm” ve “kolektivist anarşizm” çağdaş kaynaklarını oluşturmaktadır. Antik anarşizm, devletsiz toplumdan devletli topluma geçişte tepki olarak antik çağda geliştirilen fikirleri kapsamaktadır. Dinci anarşizm ise dinin devletleşmesine ve onun baskıcı, hiyerarşik bir örgüt haline gelmesine ya da devleti dine rakip görerek reddetmesi üzerine kurulmuştur (Şe-

nel, 2001, s. 40-48). Ancak çağdaş anarşizmin kuralları ilk kez William Godwin'in *Enquiry Concerning Political Justice* adlı eserinde yer almıştır. 19. yüzyıl boyunca yayılan ve büyüyen sosyalist hareketin bir parçasını oluştururken, sendikacılıkla birlikte 20. yüzyılın ilk döneminde gerçek bir kitle hareketine dönüşmüştür (Heywood, 2013, s. 191).

3. 1. Anarşist Düşüncenin Kurucu Teorisyenleri

3. 1. 1. William Godwin (1756-1838)

Godwin, her ne kadar kendisini bir anarşist olarak adlandırmamışsa da (Ward, 2004, s. 3), anarşizmin ilk sistematik savunuculuğunu yaptığı *Enquiry Concerning Political Justice* (1793) adlı eserinde belirttiği fikirlerle anarşizme yakın düşünceler taşıdığını göstermektedir. Örneğin politik kurumların insanların iyiliği için çalıştıkları düşüncesinin yanlış olduğunu belirterek, insanların kendini gerçekleştirme potansiyellerine engel olarak da politik kurumları göstermektedir (Godwin, 1793, s. 11). Godwin, yeryüzündeki hiçbir yönetim kusursuz değildir (1793, s. 62) diyerek, otoritenin hayatı yok edici eğilimler taşıdığına işaret inanmakta ve bu nedenle yönetime dayalı tüm toplumsal sistemleri reddetmektedir (Ward, 2004, s. 3). Dolayısıyla bir toplum herhangi bir yönetim olmadan da eksiksiz bir biçimde varolabilmektedir (Kropotkin, 2005, s. 56-57). Godwin, malların gönüllü paylaşımı temelinde otoritenin minimuma indirildiği merkezlesleştirilmiş bir toplum tahayyülü arzulanmıştır (Woodcock, 1996, s. 66-67). "İnsan rasyonel bir varlıktır" öğretisinin savunucusu olarak, aklın mutlak egemenliği ve sonsuz bilgeliğine inanmış ve hiçbir iç ve dış zorlamanın akli engellemeyeceği bir toplumsal durum aramıştır (Arvon, 2007, s. 34).

3. 1. 2. Max Stirner (1806-1856)

Stirner'in adıyla anılan bireyci anarşizm, sosyalizmin liberal eleştirisini en uç noktaya vardırılmakta ve sosyalistlerin istediği katı toplumsal ve siyasal örgütlenmeyi bireyin özerkliğine yer vermemek ve bireyi ezmele suçlamaktadır (Arvon, 2007, s. 11). Stirner, 1844'de yayınlanan *The Ego and His Own* adlı eserinde temel hareket noktasını oluşturan bireycilik düşüncesini somutlaştırmıştır. Zira eserinin girişinde de insanlığın salt kendi çıkarları için çalıştığını; temel meselesinin egoist bir dava üzerine kurulu olduğunu vurgulamış, "tıpkı Tanrı gibi, kendi davamı da kendim üzerine kuruyorum" diyerek bu düşüncesini desteklemiştir (Stirner, 2013, s. 16-17). Bireycilikten hareket ettiği için, bireysel özgürlüklerin kazanılmadığı sürece özgür olamayacaklarının altını çizen Stirner, (2013, s. 209) bu özgürlüğe kavuşa-

bilmek için, bireyi baskı altına alan tüm unsurlardan kurtulması gerektiğine inanmıştır. Dahası bu baskıcı unsurların olduğu sözümona özgürlüğün bireye hiçbir fayda sağlamayacağını, diğer bir deyişle özgürlüğü kullanmayı bilmeyenler için bu özgürlüğün hiçbir anlam ifade etmeyeceğini de eklemiştir (Stirner, 2013, s. 194). Bireyler kendisini topluma kurban ettiği için kendi benliklerini bulamamıştır. Bu nedenle devlet kötüdür ve devlet baskısı bireyi uysallaştırdığından, birey devlette kendi düşmanını bulmalıdır (Demirci, 2002, s. 156). Ayrıca devletin hangi türde olduğu da mühim değildir Stirner'a göre. Zira monarşi de olsa, cumhuriyet de olsa devletin her biçimi bireyi baskılar; birey üzerinde egemen güç uygular (Stirner, 2013, s. 279). "Devlet ve Ben birbirimize düşmanız. Bu "insan toplumunun refahı ve mutluluğu bir egoist olarak Beni hiç ilgilendirmiyor, Ben ona hiçbir fedakârlıkta bulunmam, sadece onu kullanırım; ama onu tam anlamıyla kullanabilmek için, onu kendi mülküm, kendi yaratığım haline getirmeye çalışırım; yani onu imha edip yerine Egoistler Birliği kuranım" (Stirner, 2013, s. 222) diyerek faydacı bir bakış açısıyla devletten kurtulmanın bireyi özgürleştireceğini ifade etmiştir.

3. 1. 3. Pierre Joseph Proudhon (1809-1865)

Proudhon, 1840'da *Mülkiyet Nedir* adlı eserini yayımladıktan sonra anarşizmin teorisyenleri arasında yer edinmiştir (Curan, 2007, s. 24). Proudhon'un fikirleri adalet, eşitlik ve özgürlük kavramları üzerine şekillenmiştir (Proudhon, 2010, s. 18). Eserinin başlığını da taşıyan "mülkiyet nedir" sorusuna "mülkiyet hırsızlıktır" cevabını vererek özel mülkiyeti reddetmiştir (Proudhon, 2010, s. 15). Zira Proudhon'a (2010, s. 97) göre mülkiyet hakkı yeryüzündeki kötülüğün başlangıcıdır ve varlığından bu yana insanlığa tebelleşmiş bir haktır. Dahası mülkiyet eşitlik, özgürlük ve emniyet gibi bizimle birlikte doğup-ölen mutlak haklardan değil; toplum dışında yasa yoluyla işleyen bir haktır (Proudhon, 2010, s. 55). Mülkiyetin olanaksız olduğuna dair bir önerme sunmuş; mülkiyeti tefecilikle emekçiyi soyan ve onu yavaşça yorgunluktan öldüren bir şey olarak tanımlamıştır. Dolayısıyla mülkiyet soygun ve cinayetle açıklanan bir kavramdır (Proudhon, 2010, s. 178). İnsanın insan tarafından sömürülmesi ve despotluk mülkiyetin iki temel sonucudur. Zira Proudhon'un anarşizm açıklamaları da bu iki sonuç üzerinden olmuştur. Buna göre insanın lider seçme eğilimi ailede başlamış, bu eğilim doğrultusunda o lideri takip ederek bunu toplumsal yaşam düzeyine yaymıştır. Ancak Proudhon toplumsal bilgiye atıfta bulunarak, insanın insan üzerindeki egemenliğinin, toplumun ulaştığı entelektüel gelişmişliğiyle ters orantılı olduğunu da eklemiştir. Nihayetinde iradenin egemenliği,

aklın egemenliğine boyun eğecek ve bilimsel bir sosyalizm içerisinde tarihe karışacaktır. Mülkiyet ve krallık, dünyanın başından beri çöküş içerisinde; insanın adalet ve eşitlik peşinde koşması gibi toplum da düzeni anarşide arayacaktır. Dolayısıyla anarşi efendilerden, egemenlerden kurtulmaktır (Proudhon, 2010, s. 259-266).

3. 1. 4. Michael Bakunin (1814-1876)

1.Enternasyonal’de Marx ile tartışma içinde olan Rus devrimci Bakunin’e göre “sosyalizm olmadan özgürlük” ayrıcalık ve adaletsizlik, “özgürlük olmadan sosyalizm” ise kölelik ve barbarlık demektir (Ward, 2004, s. 5). Bakunin’in anarşizmi Stirner’inkinden farklı olarak tek başına bireyin özgürlüğünü tam anlamıyla gerçekleştirmesi için yeterli değildir, ancak bütün topluma evrensel bir özgürlük yaşatılırsa özgürlük gerçekleşmiş olur (Arvon, 2007, s. 61). Bakunin’in ile birlikte gelişen kolektivist anarşizmde toplum, devletin ortadan kalktığı ve işçi birlikleri şeklinde örgütlendiği, ortak mülkiyet ilkesine dayanan bir yapıyı temsil etmektedir (Walter, 2002, s. 58). Bakunin’e göre “insan doğal yasalara dışsal bir irade tarafından dayatıldıkları için değil, yalnızca bizzat kendisi bunları olduğu gibi tanıyıp kabul ettiği için itaat ettiği sürece özgürdür” (Bakunin, 1999, s. 33). Yani insanlar kendi haline bırakılırsa –ki o zaman baskı, tahakküm ve sömürü olmayacaktır– insanlar akıl yoluyla bu yasaları keşfedecek ve onlara uygun davranarak özgür olacaktır (Benlisoy, 2007, s. 363). Bakunin, Marx’ın öngördüğü devrimci diktatörlüğün mevcut devletleri reddetme nedeni olarak, Marx’ın öngörüsünün bu devletlerin yerini almak istemesini göstermektedir. Bakunin’e göre ise Marx’ın öngördüğü bu devrimci diktatörlüğün mevcut devletlerden tek farkı görüntüsüdür (Bakunin, 2006, s. 178). Oysa “nerede devlet varsa orda kaçınılmaz olarak tahakküm ve dolayısıyla kölelik vardır. Açık veya kamufle edilmiş köleliğe dayanmayan bir devlet düşünülemez” (Bakunin, 2006, s. 235). Devlet, halkı köleleştirme ilkesine dayanmaktadır (Bakunin, 2006, s. 10) bu nedenle devlet zordadır. Oysa halkın ihtiyacı tabandan tavana doğru ve en önemlisi de devletten bağımsız bir şekilde örgütlenmektir (Bakunin, 2006, s. 29). Zaten toplumsal evrimin seyri anarşizm yönündedir ancak bunun anlaşılması için halkı eğitmek yeterli değildir; bunun yanı sıra anarşizm önünde duran kuramsal engeller kaldırılmalıdır ve bunun için de şiddet kullanılmalıdır (Demirci, 2002, s. 158). Bakunin’in toplum modeli, toplumumdaki tüm bireylerin yeteneklerini geliştirebilecekleri, mümkün olduğunca eşit araçlara ulaşabilmelerinin sağlandığı, kendi emekleri kadar toplumsal zenginliğe katılmalarını sağlayan bir yapı kurgulanır (Tüzen, 2002, s. 127).

3. 1. 5. Lev Tolstoy (1828-1910)

Tolstoy, her ne kadar anarşizm literatüründe yer alan pek çok yazıda anarşizmin kurucuları arasında gösterilmese de, anarşizme yakınlığı ve anarşizme sempati duyan görüşlerini açıklamıştır. Anarşist kuramcılarının temel hareket noktası olan Fransız Devrimi kaynaklı toplum-devlet arasındaki ilişki ve karşıtlık Tolstoy tarafından ele alınmamışsa da O, İncilin gerçek ruhunu yaşatmak istediğini belirtmiştir (Arvon, 2007, s. 63). Rus romancı Tolstoy, bilhassa siyasi yazılarında modern medeniyetin yıkıcı ve yanlış yönlerini belirlemiş ve kurtuluşun ise ancak dini kurallara uyulması ve Rus Köylülerin basit ve mütevazı bir hayat biçimlerine dönmesiyle mümkün olduğunu vurgulamıştır. Tolstoy'un bahsettiği komünlerin en temel özelliği şiddet karşıtlığıdır. Zira ona göre Hristiyanlığın hayat felsefesinde "her ne sebeple olursa olsun hiç kimse bir başkasına şiddet uygulamamalıdır" ilkesi vardır (Heywood, 2013, s. 208-209). Dolayısıyla devlet ve Hristiyan öğretisinin uygulamasının uyuşmazlığı söz konusudur. İsa'nın bahsettiği Tanrı'nın oğulları arasındaki eşitlik siyasal hiyerarşide yoktur. Dahası, Hristiyan aşkı, her devletin "başvurmak zorunda olduğu" şiddet eylemleriyle hiçbir zaman uyuşmaz (Arvon, 2007, s. 67). İşte tam da bu noktadan hareket ederek anarşizme sempati duyan Tolstoy'a göre bütün devletsel örgütlenmelere karşı çıkılmalıdır. Tolstoy'a göre devlet dört temel araç vasıtasıyla varlığını sürdürebilir: birincisi, din ve yurtseverliğin birey üzerinde uygulanması, ikincisi vergilerle devlet temel görevleri halkı köleleştirmek olan memurları besler; diğer bir deyişle suistimal yapar. Üçüncü araç baskıdır. Baskı yoluyla devlet mutlak saygı duyulması gereken ve halkın onu kutsal kabul etmesi beklenen bir olgu olarak gösterilir. Son olarak ise devletin baskısını devam ettirebilmesi için zorunlu askerlik hizmetini araç olarak kullanmasıdır (Arvon, 2007, s. 67-68).

3. 1. 6. Pytor Kropotkin (1842-1921)

Kropotkin, anarşizme bilimsel olarak yaklaşmakla birlikte (Kropotkin, 1999a, s. 69), bilimsel yöntemin zaman zaman yanlış varsayımları olduğunu da kabul etmiştir. Fakat ona göre önemli olan bu yöntemin hataların fark edilerek düzeltilebileceği bir içeriğe sahip olmasıdır (Kropotkin, 2003, s. 43).

Kropotkin, insanların hayatta kalmak için birbirleriyle mücadele etmek zorunda olmadığını, aksine karşılıklı yardımlaşma esasına dayanan bir dürtüye sahip olduklarını ifade etmiştir. Dolayısıyla burada, Sosyal Darwincilerin var olmak için mücadele etmek gerekir tezi karşısına, var olmak için yardım etmek gerekir tezini ortaya koymuştur. Bu nedenle insanın özü itibarıyla bencil olmadığını, toplumsal bir varlık olduğunu anlatan Kropotkin,

insanın yardımlaşmacı dürtüyü her zaman içinde taşıdığını ve olumsuzlanan devlet karşısında toplumu bir arada tutucu güç olarak yıkabileceğinin altını çizmiştir (Kropotkin, 1991, s. 72-74). Zira *Karşılıklı Yardımlaşma* adlı eserinde de “elime bir kova su alıp komşumun alevler içindeki evine koşmamı sağlayan şey, duyduğum sevgi değil; bu, daha belirsiz olsa da çok daha yaygın bir duygudur: Dayanışma ve insan sosyalliği içgüdü” cümleleriyle bu düşüncesini kanıtlamaya çalışmıştır (Kropotkin, 2001, s. 9). Dolayısıyla kitlelerin barış ve karşılıklı dayanışma içinde yaşamasını mümkün kılan, iktidarın baskısı değil, anarşizmin geleneğidir (Kropotkin, 2003, s. 33).

Devletin doğal dengeyi bozduğu için kaldırılmasını öğütleyen Kropotkin (Cantzen, 1994, s. 25), bunun radikal bir halk devrimi ile ortadan kaldırılmasını istemiştir (Tüzen, 2002, s. 130). Ayrıca devletin, özel mülkiyetin ve dinin, işbirliğini ve yardımlaşmayı engelleyen kurumlar olduğunu ve bu nedenle de işbirliği önünde büyük engel oldukları için bunların kaldırılması gerektiğinin üzerinde durmuştur (Burns, 1984, s. 41). Fakat Kropotkin’e göre yıkmak yeterli değildir, inşa etmeyi de bilmek gerekmektedir. “Anarşi, otoriteyi her cephesiyle yok etmeye çalıştığında, yasaların yürürlükten kaldırılmasını ve bu yasaları dayatmaya yarayan mekanizmaların yıkılmasını talep ettiğinde, tüm hiyerarşik örgütlenmeyi reddettiğinde ve özgür anlaşmayı savunduğunda aynı zamanda toplumsal geleneklerin değerli çekirdeğini de korumaya ve genişletmeye çalışır, bu çekirdek yoksa hiçbir insan ya da hayvan topluluğu varlığını bile sürdüremez” (Kropotkin, 2005, s. 38). Zorbalığın olmadığı bir toplumu yeniden yaratmak için ise yeni bir eylem planı, yeni bir örgütlenme ve yürütme birimleri gereklidir. Halk devletle hiçbir ilişkiye girmeden kendi özgür federasyonlarını kendisi yaratacaktır (Kropotkin, 1999b, s. 122-123). Kropotkin’in (2003, s. 12125) tasarısı özgür köy ve kent komünleri ile zanaat birliklerinin sıkı ilişkide olduğu, birbirini bir ağ gibi çevrelemiş birliğin tüm toplumsal ihtiyaçları karşıladığı bir federasyondur. Ancak bu şekilde insanlar mutluluğa kavuşabilir ve hayatları anlamlı bir şekilde dönüşebilir.

3. 2. Ekolojizme Radikal Bir Bakış: Eko-Anarşizm

Anarşizm ile ekolojik hareket birbirinden büyük oranda etkilenmiştir. Çünkü her ikisi de “tüketici kapitalizmin uzun dönemli sürdürülemezliğini, bireysel sorumluluk gereğini ve kolektif hareketin gerçekten de işe yaradığını kabul etmektedir” (Purkis ve Bowen, 1998, s. 13). Daha önce de değinildiği üzere anarşizmin kapitalizm ve aydınlanma eleştirisinden hareket eden eko-anarşizmin anlaşılabilmesi için öncelikle kapitalist üretim sürecine ve onun insan-doğa ilişkisinde yarattığı tahribata değinmekte fayda vardır.

Fakat ekolojik krizlerin kaynağıyla ilgili yapılan temel hata, kapitalizmden ziyade teknolojiye odaklanmaktır. Oysa Çoban'ın (2012, s. 99-100) da belirttiği üzere toplum-doğa ilişkisini belirleyen teknoloji değildir, toplumsal yapılar ve sınıf ilişkileridir. Teknolojinin bu konudaki işlevi, toplum-doğa ilişkisini görünür kılmaktır. Dolayısıyla kapitalizmin kendisini hedef almak yerine teknolojiye odaklanmak bir nevi gölgelerle savaşmak anlamına gelmektedir. Bu durum tam da Bahro'nun altını çizdiği gibi ekolojik sorunların salt doğayla ilgili bir sorun olmayıp, insanlığın doğayla ilişkisindeki sorunlarda aranmasını gerektirmektedir (Bahro, 1997, s. 26). Wallerstein (2003, s. 87-95) de bugün içinde bulunulan durumun tarihsel kapitalizmin yapısal sorunlarından biri olan ekolojik bunalım olduğunu; ekolojik bunalımın da sınırsız sermaye birikimi sağlayabilmek için her şeyin metalaşma sürecine dahil edildiği kapitalist dünya ekonomisinden kaynaklandığını ileri sürmektedir. Fakat, kapitalist sistemin de bir bunalım dönemine girdiğini ve sermaye birikimi sürecinde üç nedenden ötürü engellerin oluşmaya başladığını düşünmektedir: Demokratikleşme, kırsallıktan çıkma ve ekolojik sorunlar. Hepsi birbiriyle ilişkili olan bu üç neden, pastadan giderek daha fazla sayıda insanın pay almak istemesi ve bunun da doğal kaynaklar üzerinde daha fazla baskı kurması sonucunda daha çok üretim yapılmasıyla; kırsallıktan çıkma ise dünyanın hızla kentleşmesinin sonucu olarak işgücü arzının sınırlanması bunun da işçi ücretlerini yükselterek maliyetleri artırması şeklinde açıklanmıştır (Wallerstein, 2003, s. 87-95).

Kapitalizm, "özel mülkiyete, emek sömürüsüne, artık değere, artık nüfusa, sermaye birikiminin sürekli kılınmasına, bunu olanaklı kılmak üzere üretim ve tüketimin sürekli büyümesine, bu büyümeyi olanaklı kılan teknolojik gelişmelerle desteklenmiş doğal kaynak sömürüsünün artmasına ve yaygınlaşmasına dayanan bir üretim tarzıdır". Dolayısıyla kapitalizm tüm bu unsurlarıyla birlikte ekolojik bir sorundur (Çoban, 2012, s. 100). Schumpeter'in yazdığı gibi büyümenin olmadığı kapitalizm oksimorondur (contradictio in adjecto). Bu nedenle yeterli olana odaklanan bir ekonomik yapı ihtiyacı gün geçtikçe daha da belirginleşmektedir (Foster, 2010). Bahro (1996, s. 146-147) da benzer şekilde "taş devri ekonomisi"ne atıfta bulunmaktadır. Kastettiği şey toplayıcı döneme geri dönmek, üretimin yapılması değil fakat, toplumun ona bağımlılığının kırılmasıdır. Diğer bir ifadeyle, doğayı değiştirmeden gerçekleştirecek bir üretim sürecidir. Buna karşın yapılan temel yanlış, ekolojik açmazın kapitalizm kaynaklı olmasına karşın, çözümün yine kapitalizm içinde sunulmasıdır. Yani, "sermaye çıkarlarıyla uyumlu olan perspektiflerden farklı bir yaklaşıma gereksinim vardır" (Çoban, 2012, s. 93). Görüldüğü üzere, kapitalizm-ekolojizm ilişkisinde, kapita-

list üretim tarzının yarattığı tahribatı çözümlmek için yapılması elzem olan şey radikal-köktenci bir eylemle harekete geçmektir. Bu radikal eylemlilik halini anarşizmde bulmak mümkündür. Nitekim, klasik anarşizmin devlete, otoriteye, özel mülkiyete ve kurumsallaşmış tüm yapılara karşı sergiledikleri tavra paralel olarak, eko-anarşistler ekolojik krizin kaynağını varolan kapitalist sistemde ve hiyerarşide aramaktadır. Fakat hiyerarşi sadece ekonomik ve politik sistemleri değil, kültürel, geleneksel ve psikolojik itaat ve komuta sistemlerini de kapsamaktadır. Yani yaşlıların gençler, erkeklerin kadınlar, bürokratların kitleler, kentlin kır; aklın beden, araçsal akılcılığın ruh, toplum ve teknolojinin doğa üzerindeki otoriter ve tahakkümcü yapılarını da içermektedir (Bookchin, 1994a, s. 81-82). Ekolojik anarşizm, insan ve doğayı bütüncül bir bakış açısıyla ele almakta ve tam da bu nedenle otoritenin varlığı bu bütüncüllüğe engel yarattığı için, otoritenin doğal düzeni değiştirdiği varsayımından hareket etmektedir. Bu bakış açısıyla anarşistlere göre ekoloji alanında alınması gereken önlemler tıpkı ekonomi alanındaki gelişmelerde söz konusu olduğu gibi siyasal ve sosyal özgürleşme hedeflerini göz ardı etmemeli ve devletçi otoriter egemenliği meşrulaştırıcı bir ideolojik gerekçeye dönüştürmemelidir (Cantzen, 1994, s. 269).

Ekolojik krize çözüm yollarının anarşist düşünce içinde yer bulmasını klasik anarşistlerde de bulmak mümkündür. Söz gelimi yeşil hareketin öncüleri Kropotkin'in *Fields, Factories and Workshops* (1899) adlı eserinden ilham almış ve anarşist toplumun el ve zihin emeğinin birlikteliği ile tarım ve endüstrinin merkezleştirilmesi yani küçük ölçekli desantralize sanayinin verimliliği noktasında hemfikir olmuşlardır (Ward, 2004, s. 90). Dolayısıyla eko-anarşistlerin ekolojik krize alternatif olarak sundukları toplum, ekolojik değerlerle birlikte yeniden ele alınan ve bu doğrultuda ekolojik olarak yeniden biçimlendirilen bir toplumdur. Bu nedenle eko-anarşistlerin ekolojik toplumu, hiyerarşinin olmadığı, küçük ölçekli ve buna bağlı olarak bireylerin kendilerini gerçekleştirmelerine olanak tanıyan bir toplumdur (Turan, 2002, s. 214). Esasında bu toplum anarşistlerin benimsedikleri ve karşı çıktıkları temel ilkelerle paralellik göstermektedir. Bireycilik yahut kolektivizm, eşitlik, gönüllülük, federalizm, desantralizm, kırsal yaşam, karşılıklı yardımlaşma anarşistlerin savundukları değerler iken, kapitalizm, büyük ölçekli gelişme ve yapılanma, hiyerarşi, merkezi yönetim, kentsel yaşam, uzmanlaşma ve rekabetçilik şiddetle karşı çıktıkları değerlerdir (Cook, 1990'dan akt, Pepper, 1993, s. 153). Bu ilkelere bağlı olarak mevcut, siyasal, toplumsal ve ekonomik sistemin eleştirisini sunan anarşizme göre insanın kendisine ve doğaya yabancılaşması/yabancılaştırılması ve bunun tahakküm yoluyla

gerçekleştirilmesi insanın insanla olan ilişkisini zedelerken aynı zamanda insanın doğayla olan ilişkisini de koparmıştır (Gorz, 1995).

Eko-anarşizmin ekolojik toplumunu kurma çabaları ilk olarak baskı, otorite ve tahakkümle mevcut sistemde engellenen özgürlük kavramına açıklık getirmek olmuştur. Eko-anarşizme göre “özgürlükle yalnızca eşitsizlerin eşitliği değil, öznellik, teknik, bilim ve etik kavramlarımızın genişlemesi ve aynı zamanda tarihlerinin ve gelişimlerinin farklı aşamaları boyunca sağladıkları anlayışların tanınması kastedilir” (Bookchin, 1994a, s. 495). Baskının ve tahakkümün olmadığı küçük ölçekli ve karşılıklı yardımlaşma ilkesine sadık kalarak oluşturulan ekolojik bir toplumda bireyler özgür olacakları için, “doğa üzerinde insanın, kadın üzerinde erkeğin ve toplum üzerinde devletin tahakkümü” (Bookchin, 1996a, s. 20-21) söz konusu olmayacaktır. Ayrıca bu tür topluluklarda hayat, doğaya yakın olmakta ve her topluluk mümkün merteye kendi kendine yetmeye çalışmaktadır (Heywood, 2013, s. 276).

Tek bir anarşizmden bahsetmek nasıl olanaksızsa, yine tek bir eko-anarşizmden bahsetmek de mümkün değildir. Örneğin Eckersley eko-anarşizmi “sosyal ekoloji” ve “eko-komünalizm” olarak iki biçimde incelemiştir. Ona göre sosyal ekoloji, çevresel bozulmaların sosyal boyutuna odaklanarak, hiyerarşi barındırmayan ilişkileri savunmaktadır. Eko-komünalizm ise insan doğa arasındaki ilişki ve işbirliğini vurgulayarak; kendi kendini yöneten komünleri savunmaktadır. Eko-komünalizm de kendi içinde iki ayrı akıma bölünmektedir: Anarko-primitivizm ve bio-bölgecilik. Anarko-primitivizm, gelişmiş modern toplumla tüm bağlantıların kesilmesini ve modern olmayan eski yaşam tarzına geri dönülmesini salık vermekte; bio-bölgecilik ise küçük ölçekli üretim, desantralizasyon, kültürel/biyolojik farklılık ve uygun teknoloji kullanımından hareket etmektedir (Pepper, 1993, s. 162). Dolayısıyla farklı düşüncelerden beslenen birden çok eko-anarşizm olduğunu söylemek mümkündür. Fakat Eckersley yapılan ayrıma karşın bu iki eko-anarşist akım arasında birtakım benzerliklerin de olduğuna dikkat çekmektedir. En başta her iki akım da modern devletten kopulması gerektiğini vurgulamakta ve merkezi olmayan yerel topluluklara öncelik verilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bir başka benzerlik her iki akımın da anarşizmin salt ekoloji ile uyumlu siyasal bir felsefe olmadığı; aynı zamanda ekoloji ile temellendiği düşüncesini savunmasıdır. Her iki akım da belli türde bir egemenlik biçimine değil, doğa üzerinde varolan tüm egemenlik biçimlerine karşı çıkmaktadır. Ayrıca her ikisi de yeşil politikanın uygulanması noktasında araç ve amaçlar arasındaki dengeyi gözetmektedir (Turan, 2002, s. 215).

3. 2. 1. Sosyal Ekoloji

Anarşizm her ne kadar içerik olarak ekolojik unsurları barındırsa da esasında ekolojik düşünce ile anarşizm arasındaki benzerliklerin ortaya çıkarılması ve anarşizme ekolojik unsurların eklenmesi Murray Bookchin aracılığıyla olmuştur. İnsanlığın doğayı sömürmesini insanın insan üzerindeki tahakkümü ve sömürüsüyle açıklayan Bookchin (1994a, s. 79), bu sömürü ve tahakkümü erkeğin ataeril ailede kadını sömürmesi ve hükmü altına almasına dayandırmaktadır. Toplumsal tahakküm sonucu ortaya çıkan hiyerarşiler, sınıflar, mülkiyet biçimleri ve devletçi kurumlar da insanlığın doğayla ilişkisine taşınmış ve bu durum insanın insana ve insanın doğaya yabancılaşmasıyla sonuçlanmıştır (Bookchin, 1996a, s. 45). Bookchin'in sosyal ekolojisi, doğayı merkeze alan "derin ekoloji" ve insanı merkeze alan "insan-merkezci" diğer yaklaşımlardan oldukça farklıdır. Sosyal ekoloji kimi bilim insanlarıncı "radikal ekolojik hümanizm" olarak da adlandırılmakta (Çalgüner, 2003, s. 21) ve insanlığın ve doğanın kurtuluşunun tek şartının ekolojik bir toplumun kurulmasıyla olacağını altını çizmektedir. Dolayısıyla Bookchin'in yazmış olduğu eserlerde "ekolojik krizin toplumsal kaynaklarına ilişkin tutarlı bir görüş getirmek ve toplumu akılcı çizgilerle yeniden yapılandırmak için eko-anarşist bir projenin sunulması" (Bookchin, 1994a, s. 26) gerektiği üzerinde durulmaktadır.

Bookchin büyük oranda Kropotkin'den etkilendiği için (Curan, 2007, s. 162) sosyal ekolojii oluştururken Kropotkin'in kolektivist anarşizminden esinlenmiştir. Bookchin de Kropotkin gibi insanı salt bir akıl varlığı olarak kavramamış, bir doğa tarihinin ürünü olan doğal bir varlık olarak ele almıştır. Nitekim bu da insan ile doğanın bağımlılığına işaret etmekte (Cantzen, 1994, s. 241) ve yine doğanın sömürülmesinin ve tahakküm altına alınmasının bu bağımlılığın göz ardı edildiğinden kaynaklandığı ileri sürülmektedir. Nihayetinde ekoloji de "canlıların birbirine bağımlı olduğu ve doğal düzenin istikrarını sürdürmede tamamlayıcı rol oynadığı ekosistemlerle ilgilenir" (Bookchin, 1994a, s. 83). Ayrıca pek çok anarşistin üzerinde uyumlaştığı nokta ekolojik bir toplumun kapitalizm ve onun istekleri ile sürekli büyüyen pazarlarla uyumsuz olduğudur (Ward, 2004, s. 94). Çünkü kapitalist sistemin dayattığı toplumun aksine ekolojik bir toplum "hiyerarşinin yerini karşılıklı bağımlılığın aldığı ve beraber çalışma, bakım, işbirliği, güvenlik ve sevgi gibi derinden hissedilen biyolojik ihtiyaçların karşılandığı, özgürlüğün doğanın, bireyselliğin toplumun karşısında yer almayacağı bir organik öz" temelinde kurulacak yeni bir toplumsal yapılanma olarak kurgulanmıştır" (Bookchin, 1994a, s. 455-456).

Bookchin'e göre (1996b, s. 106-109) sosyal ekoloji, "toplumun ve insanlığın doğal özünü uyandırmak, genişletmek ve ona etik bir içerik katma sorumluluğunu üstlenir". Dolayısıyla sosyal ekoloji insanı ya da doğayı merkeze almadan bütüncül bir bakış açısı sunarak her birinin bütünselliğini yadsımadan toplumsal olanı ekolojik olanla birleştirerek, her ikisinin de ayırt edici niteliklerini yeniden kazandırmaya çalışır. Esasında sosyal ekolojiyi bu kadar önemli kılan da, doğada ve toplumda hiyerarşi lehine hiçbir şeyi savunmaması (Davidson, 2009, s. 67) ve birini ötekenden yine hiyerarşiye yol açacak bir savunu yapmamasından kaynaklanmaktadır.

Bookchin'in sosyal ekolojisi sadece toplumsal tahakkümü yaratan kurumları ortadan kaldırmakla yetinmemekte, aynı zamanda ruhu ele geçiren hiyerarşik yönelimi de kökten ortadan kaldırmayı salık vermektedir (Bookchin, 1994a, s. 482). Dolayısıyla Bookchin'in ekolojik topluma ulaşmak için önerdiği devrim, sadece politik kurumları ve ekonomik ilişkileri değil, bilinçleri, hayat tarzını, erotik arzuları ve hayatın anlamına dair yaklaşımları kapsamalıdır (1994b).

Marksist ve anarşist bir gelenekten gelen Bookchin, 1970'lerden itibaren her ne kadar sosyal ekoloji kavramıyla özdeşleştirilmiş olsa da, son çalışmalarında bu düşüncesinden uzaklaştığı görülmektedir. Zira son çalışmalarında liberter belediyeçilik olarak adlandırdığı, doğrudan demokrasi uygulamasının hayata geçirileceği halk meclislerinin oluşturulmasına dayanan konfederalizme odaklanmıştır (İmga, 2009, s. 77). Bookchin, ekolojik krizin çözümü için tek yolun ekolojik bir toplum yaratmak olduğunun altını ısrarla çizmekte ve bu toplumun yaratılmasının bir tercih değil artık bir zorunluluk olduğunu ifade etmektedir. Bookchin'e göre ekolojik toplum (1996a, s. 72), "kapitalist teknoloji ve burjuva toplumunun tarihsel gelişiminin özellikleri olan makineler ve emeğin en ince ayrıntılarına kadar belirlenmesi, kaynakların ve insanların devasa endüstriyel teşebbüsler ve kentsel birimlerde yoğunlaştırılması, yaşamın katmanlara bölünmesi ve bürokratikleştirilmesi, kentin kırdan ayrılması, doğanın ve insanların nesneleştirilmesi şeklindeki tüm eğilimlerin kökten tersine çevrilmesini gerektirir. Bana göre, bu kapsamlı tersine çevirme, kentlerimizi âdemi merkezileştirmeye başlamamız ve içinde yer aldıkları eko-sistemlerin kalıbına tam anlamıyla uyum sağlayan tümüyle yeni eko-cemaatler kurmamız gerektiği anlamına gelir. Burada âdemi merkezileştirmenin insanları kırsal kesimde tecrit edilmiş aile işletmelerine ya da yaşamsal bile olsa karşı kültür komünlerine dağıtmak anlamına gelmediğini, aksine kentsel geleneğin sakinlerinin kavrayabileceği ve idare edebileceği bir kenti ifade ettiğini belirtir."

Bookchin'e göre (1999b, s. 330-332) ekolojik toplumda; yerel ekonomik yapının hakim olduğu bir toplumda, özyönetime uygun olarak ekonomi yurttaşlar tarafından yönetilmelidir. Böylece ekonomi kamusallaşacak ve halkın ihtiyaç duyduğu ürünlere, çalışma kapasitelerinden bağımsız olarak ulaşabileceklerdir. O'na göre; "ekoloji hareketi, kapsamlı bir devrim fikrine olan ihtiyacı radikal bir biçimde göz önüne almaksızın, sadece kirlenme ve koruma ile ilgili reformlarda, yani sadece çevrecilikte takılıp kaldığı takdirde, mevcut doğa ve insan sömürsüne dayalı sistemin emniyet supabı olmaktan öte gitmeyecektir" (Bookchin, 1996a, s. 48). Bir toplum ne kadar "yeşil" olursa olsun, ekolojik bir bakış açısının gerekliliğine ne kadar kafa yorarsa yorsun, gerçek bir ekolojik topluma ulaşmak, derinlikli bir yapısal dönüşümle mümkün olabilecektir. Bu dönüşüm de rekabet yerine yardımlaşmayı, kar yerine paylaşımcılığı ve karşılıklı mutabakata dayanan ilişkileri geliştirmeyi gerekli kılmaktadır (Bookchin, 1999a, s. 11-12). Dolayısıyla bu yapısal dönüşüm mevzuuna ne geleneksel sosyalist görüş ne de anarşizm yaklaşabilmektedir. İkinin de büyük bir kısmı günümüze uygulanmaktan uzaktır. Zira Marx'ın, Proudhon'un ve Bakunin'in fikirleri 19. yüzyıla ait olduğundan artık liberter ideolojiye ihtiyaç vardır. O dönemi günümüze uyarlamaya çalışmak safdil bir inançtan öteye gidememektedir. Devlet yaratmak, iktidarı halktan uzaklaştırarak farklı bir mekanizmaya oturtmak anlamına gelmektedir. Tarih boyunca da hiçbir devlet kendisini ortadan kaldırmamış ve zamanla bir suç şebekesine dönüşerek asgari sınırlarını aşmıştır. Dahası temel sorun devletin konfederasyona dayalı bir politikayı devre dışı bırakmasından kaynaklanmaktadır (Bookchin, 1999a, s. 15-16; Danek, 2004).

Bookchin, ekolojik toplumunda siyasi, sosyal ve ekonomik yapının adem-i merkeziyetçi bir görünüme sahip olması gerektiğinin altını çizmektedir. Modern anlamda Kropotkin'in formüle ettiği "yüz yüze demokrasi" ve "popüler özyönetim" (Bookchin, 1996a, s. 97), doğrudan eylemin en ileri biçimini oluşturmaktadır (Bookchin, 1994a, s. 481). Burada temel sorun halkın güç kazanacağı bir şekilde toplum yapısını değiştirmektir ki bunun yolu da yüz yüze demokrasi yaratmanın en mümkün olduğu yerler olan belediyelerden geçmektedir. Bu doğrultuda yerel hükümetler, halk meclislerine dönüştürülmelidir. Bu meclis sınıf yönetimi ya da sömürü aracı olan devletle karıştırılmamalıdır zira burada söz konusu olan halkın güç sahibi olduğu yapılarıdır (Danek, 2004). Sonuç itibariyle toplumsal hayatın her alanından hiyerarşi ve tahakkümün silinmesi, doğrudan demokrasi ve seçmen yerine halkın halk olarak görüldüğü bir yapı sayesinde toplumsal meseleler, tıpkı

bireysel meselelerin yönetilmesi gibi doğrudan yönetilecek ve özgürlükçü kurumlar oluşturulabilecektir (Bookchin, 1994a, s. 478-479).

3. 2. 2. Anarko-Primitivizm

John Zerzan ile anılan, anarşizmin ilerlemeciliğine ve teknolojinin akıl almaz gelişimine şiddetle karşı çıkarak bu içinde bulunulan teknoloji çağının terk edilmesi gerekliliğine vurgu yaparak modern öncesi yaşama geri dönme çağrısı yapan “anarko-primitivizm”, bir yandan özgürlükle insanların mükemmelleşmesini ve yeteneklerini sonsuz bir biçimde geliştirilmesini vurgulayarak ilerlemeci bir yaklaşım sergilerken, öte yandan basit, saf, karmaşıklaşmamış kırsal yaşama ilişkin bir nostaljiyi de barındırmaktadır. Bu durumda anarşistlerin bir gözü bilimsel ilerleme ve gelişmede iken, diğer gözleri ise ilkel toplumların devletsiz yaşamında, ortaçağın kır ve kent komünlerindedir (Benlisoy, 2007, s. 396).

Toplumsal ekolojiji kavramsallaştırarak ekolojik krizin çözümü adına yeşil hareketi önemli ölçüde yönlendiren Bookchin, ekolojik krizin kökenini tahakkümde aramış ve ekolojik toplumunu oluştururken ilerlemeci bir bakış açısıyla hareket ederek teknolojiyi yadsımadan doğaya zarar vermeyecek eko-teknolojilerin kullanımı önermiştir. Anarko-primitivist düşünce ise ilerlemeciliğe şiddetle karşı çıkarak geçmişe dönmeyi hedeflemiştir. Ekolojik krizi yine tahakkümle açıklayan anarko-primitivizm tahakküm kaynağını ilerlemeci anarşistlerden farklı olarak modern uygarlıkla açıklamıştır.

Anarko-primitivizm, genel hatlarıyla uygarlığa ve ilerlemeye karşı anarşist bir eleştiri sunmakta ve avcı-toplayıcılıktan tarımsal hayata geçişin toplumsal tabakalaşmaya, baskıya, yabancılaşmaya neden olduğunu ileri sürmektedir. Varolan ekolojik krizin çözümünü ise endüstri karşıtı, işbölümünün olmadığı, teknolojik örgütlerin terk edildiği bir toplum tahayyülünde bulmuştur (Moore, Tarihsiz). Modern uygarlığın insan doğa ilişkisini bozması ve yabancılaşmaya sebep olması düşüncesinden hareket eden ve anarşizmin geriye dönük boyutunu yansıtan anarko-primitivizm John Zerzan ve Fredy Perlman’ın düşüncelerinde somutlaşmıştır.

Zerzan’a göre “insanlar doğadan kopmadıkları ve iktidar ilişkilerinin bulunmadığı ilkel avcılık-toplayıcılık döneminde milyonlarca yıl özgür bir biçimde yaşamışken, tarıma geçiş ve uygarlığın doğuşuyla birlikte şiddet ve iktidar ilişkileri toplumsal yaşama hâkim olmuştur. Onun için insanın uygarlaşması iktidarın oluşma süreciyle özdeştir” (Benlisoy, 2007, s. 398-399). Bu tarihselliğin kökenini bizzat uygarlığın kendisine dayandıran Zerzan, doğanın tahakküm altına alınmasını insanlığın işbölümü ve evcilleştirme mantığından kaynaklı saplantısıyla açıklamıştır. Keza işbölümü ve evcilleş-

tirmerin başlangıcını “ilerleme virüsü” olarak değerlendirerek bu durumu kaçınılamayacak bir olgu olarak değerlendirmiştir (Zerzan, 2013, s. 6).

Anarko-primivitisler, baskının kökenini modern uygarlıkta bulmaktadır ve tam da bu nedenle yok edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Onlara göre uygarlık, insanları savaşa sürüklemekte, kadına boyun eğdirmekte, nüfusu artırmakta, özel mülkiyeti kuvvetlendirmekte ve hastalıkların yayılmasını hızlandırmaktadır (Moore, Tarihsiz). Dolayısıyla kötülüklerden başka bir şey getirmeyen uygarlık, yine uygarlığı besleyen çağdaş bilim ve bilimin getirdiği teknoloji yok edilmediği sürece doğayı kurtarmaya yönelik tüm çabalar gereksiz bir uğraştan başka bir şey olmayacaktır.

Zerzan, insanların tarımdan önce doğa içinde diğer canlılarla dengeli bir biçimde yaşadığını fakat tarımla birlikte yaşam tarzının toptan değiştiğini ve yüksek boyutlara ulaşan işbölümünü getirdiğini, bunun da toplumsal hiyerarşinin maddi temellerini kurduğunu, sonuçta ise çevresel yıkıma yol açtığını ifade etmiştir. Ayrıca Zerzan’a göre tarımın önemli bir sonucu da sayının bulunması olmuştur. Sayının gelişimi doğanın efendisi olma hürsünü daha da körükleyerek evcilleştirmeyi beraberinde getirmiştir (Zerzan, 2013, s. 23-24). Yine Perlman da tahakkümden hareket ederek Zerzan’a benzer bir çizgide geçmişe dönüşü savunmuştur. Fakat Perlman tahakkümün ilk olarak doğa üzerinde gerçekleştiğini ifade etmiş ve ona göre devletin oluşmasıyla birlikte bu tahakkümün gerçekleştiğini ifade etmiştir. Zira “Leviathan’ın hayat çalan, doğayı mahveden pençeleri” vardır ve “uygarlık dışı topluluk, bir özgürlükler topluluğudur”. Devletin topluma pranga vurduğunun altı çizilerek bu sürecin sonunun insanlıktan çıkma ve ekokiyım olduğu belirtilmiştir (Zerzan, 2005, s. 4). Perlman devletin ortaya çıkmadan önceki doğa durumunu özgürlükler topluluğu olarak tanımlamaktadır (Perlman, 2006, s. 16) ve uygarlığa geçiş ve ilerlemeye merdiven metaforu ile açıklık getirmektedir. Ona göre merdiven, yani daha yüksek evreler teorisi insanların doğa durumunu neden terk ettiğini açıklamaktadır. Temel sorun nesnelere; tıpkı merdivende olduğu gibi insanı da ve diğer her şeyi nesne olarak görmeye başlama -varlık olarak görmek yerine- yukarılara çıktıkça -ilerleme ile- doğa durumundan uzaklaşmaktadır. Merdiven metaforunu esasında Morgan’ı eleştirmek için kullanmaktadır. “Morgan, ırkçılığını her basamağı ırkçı bir cılayla parıldayan bir merdivenle ortaya koydu... En alt basamağı, bebeklik safhasını “vahşilik” olarak adlandırdı. Bir sonraki basamağı, çocukluk safhasını “barbarlık” olarak adlandırdı. Ve elbette üst basamaklara “uygarlık” adını verdi” (Perlman, 2006, s. 25). Bu şekilde nesneye indirgenen doğa ve insan nihayetinde bir dışkı olarak görülecekti ve en zirve ise uygarlıkla taçlandırılacaktı.

Bookchin ise ilkelcilerden oldukça kaygı duymaktadır. Onların teknolojiyi temel sorun olarak görmelerini de eleştirerek alaycı bir tavırla “çakmaktaşı araçlara ve arayıcı ekonomilere geri dönmeyi arzulayanlar” olarak nitelendirmektedir. Ayrıca bazı ilkelcilerin topluma karşı olduğunu, kişisel özgürlüğe olan tutkularını ve uygarlığın zehirlediği doğal insana ve bozulmamış egoya olan inançlarını eleştirmektedir. Bookchin bu eleştirileri ise artık el değmemişliğin bir efsane olduğu inancı ile yapmaktadır (Danek, 2004).

3. 2. 3. Bio-bölgecilik

Eko-anarşistlerin oluşturmak istediği ekolojik toplum, doğal ve kendi kendine yeterli özelliktedir. Bu özellik aynı zamanda doğal komünleri çağrıştırmakta ve biotik topluluğun bir parçası halini almaktadır (Çalgüner, 2003, s. 22). Bio-bölgecilik olarak adlandırılan bu ekolojik toplum tahayyülü modern toplumların doğadan yabancılaşmasına odaklanan eko-anarşizmin bir kolunu oluşturmaktadır. Bio-bölgecilere göre bölgesel bir birim olarak ulus devletlerin genellikle büyük ölçekli örgütlenmesine karşı çıkarak, ekosistemin kendine has ihtiyaçlarına kendilerinin yeterli cevaplar vereceklerini varsaymaktadır (Davidson, 2009, s. 50).

Bio-bölgecilik akımı Peter Berg’in ismiyle anılmaktadır. Berg başta olmak üzere, bio-bölgeciler “çevrecilik” akımlarını reddederek “Kendilerini gezenin çeşitli bio-bölgelerindeki ekolojik sorunların çözümüne adanmışlardır”. Buna bağlı olarak ekolojik olarak sürdürülebilir, kendi kendine yeten, yöresel doğal kaynaklarla uyumlu bir yaşam biçiminin yerleştirileceği bio-bölgelerin oluşturulması gerekliliğini vurgulamaktadırlar (<http://www.tmmob.org.tr/>). Bio-bölgecilik hem bir düşünce biçimi, hem de bir sosyal hareket olarak farklı sosyal ve kültürel değerleri ve farklı yaşam pratiklerini yansıtmaktadır. Bu nedenle bu akım oldukça geniş bir yelpaze içinde yerel insanlar, yerel bilgi, doğal kaynakları koruma, biyolojik çeşitlilik, yer bilinci, coğrafik yapı, yaşanan yer, global çevre politikaları vb. pek çok konu ile ilgilenmektedir. Bio-bölgecilerin temel felsefesi modern toplumun insanın ekonomik ve insani tüm yaşam etkinliği geniş bir ekosisteme dayanmaktadır ve insanlık bu gerçeği en genel amacı, ekolojik ilkeler aracılığıyla “bilgece” ve “sürdürülebilir” bir şekilde yaşamların devam ettirilebilmesidir. Bunun için de bio-bölgecilik yaşanan yerin detaylı bir biçimde bilinmesi gerektiğini vurgulamakta ve bu doğrultuda bio-bölgeciliğin de yeni bir yaklaşım sunduğuna işaret etmektedir. Bio-bölgeciliğin mottosu, “bulunduğumuz yerde yeniden yerleş” olarak ifade edilebilir. Yeniden yerleşme/ yaşa-

ma, geçmişte sömürü nedeniyle tahrip edilmiş bir yerde yaşamayı ekolojik duyarlılıkla öğrenme anlamına gelmektedir (Turan, 2002, s. 220).

Sonuç

Anarşizm, 19. yüzyıldan itibaren tarihsel süreç içinde birbirinden farklı birçok harekette kendini göstermiş ve otoriteleri sorgulamakla işe başlayarak nihayetinde bütün otoritelerin yıkılması gerektiği düşüncesi üzerinde fikir birliğine varmıştır. Anarşist hareketten beslenerek ekolojik krize çözüm arayışına girişen eko-anarşizm ise insan doğa arasındaki ilişkiyi anarşizmin temel felsefesi olan tahakküm, baskı ve otorite yaratan tüm kurumsallaşmış yapıların kaldırılmasıyla açıklamıştır.

Anarşizm her ne kadar kuvvetli bir Aydınlanma eleştirisi yapsa da Aydınlanmanın içinden geldiği için kimi zaman kendisiyle çelişerek Aydınlanmanın bir takım özelliklerini benimsemiştir. İkelci anarşistler dışarıda bırakılacak olursa genel anlamda anarşistler akla ve teknolojiye sahip çıkmıştır. Ancak akli ve teknolojiyi benimsemelerine de meşru bir kılıf giydirecek bunların doğaya ve insana zarar vermediği, onları yıkıma uğratmadığı takdirde özümsemesi gerektiğinin de altını çizmişlerdir. Oysa şiddetle karşı çıktıkları devlet, kurumsallaşmış yapıların gelişimi, aklın ve teknolojinin vurgulanması ile paralel bir seyir izlemiştir.

Anarşizm içindeki farklılıklara bağlı olarak eko-anarşizm de kendi içinde farklılaşmaktadır. Söz gelimi toplumsal ekoloji toplumdan hareket ederek bir ekolojik toplum kurma önerisi sunarken anarko-primitivistler ise bireyci bir bakış açısıyla doğayı kurtarma arayışını geliştirmişlerdir. Aralarında derin farklılıklar olsa da buluştukları nokta her türlü hiyerarşiye karşı olmaları ve küçük ölçekli ekolojik toplumların kurulmasıdır. Anarşizmin kendiliğindenliğe ve çeşitliliğe vurgu yapması, eko-anarşizmin kolaylıkla anarşist düşüncüyü ekolojik bir bakış açısına çevirmesine olanak sağlamıştır.

Anarşistlerin karşı tavır sergiledikleri temel nokta otorite ve tahakkümdür. Zira eko-anarşistler de ekolojik krizin doğuşunu otorite ve tahakkümle açıklamaktadır. Bu nedenle tahakkümün nasıl uygulandığına bakılmaksızın, tahakkümü ortaya çıkaran tüm yapıları ve kurumları reddetmekle işe girişen eko-anarşistlere göre bu yapıların kökü ne zaman kurutulursa işte o zaman insan da doğa da özgürlüğüne kavuşmuş olacaktır. Ancak eko-anarşistler bilhassa toplumsal ekolojinin kurucusu olan Bookchin, her ne kadar toplumu ve doğayı yadsımadan ele aldığını iddia etse de esasında insan-merkezci bir bakış açısına sahiptir. Fakat bu noktada da bir savunma getirerek doğanın sadece *belli ölçülerde* insan faydasına kullanılmasını ve

kapitalist sistemin gerekleri doğrultusunda ihtiyaçtan fazlasına göz dikmesini salık vermiştir. Ancak ölçü kavramı açık olmamakla birlikte bu ölçüyü belirleyecek merciinin yine insan olması dolayısıyla bu dengenin nasıl sağlanacağı ise muğlaktır.

Esasında oldukça tatmin edici bir noktadan; özgürlükten hareket eden eko-anarşizmin ne kadar başarılı olduğu tartışmalı olsa da çok haklı bir noktaya; hiyerarşiden kaynaklı bir ekolojik krize işaret etmiştir. Zira ekolojik krizin kökeni insanlık tarihiyle, insanlık tarihi de hiyerarşiyle paralel bir seyir izlediğinden, ancak hiyerarşi doğuran tüm yapıların ortadan kaldırılmasıyla bu krizin önüne geçilebileceği önermesi yerindedir. Üstelik bu bunalımdan kurtulmak için nelerin değiştirilmesi gerektiği noktasında da oldukça açıktır. Söz gelimi Bookchin'in ekolojik bunalımdan kurtulmak için anarşist bir projeyle merkezsizleştirilmiş, çeşitliliğe ve kendiliğindenliğe vurgu yapan ekolojik komünlerdir. Ya da geçmişe dönme arzusu taşıyan anarko-primitivistlerin temel sorun olarak uygarlığı görerek onu parçalama isteklerinin gerekçeleri oldukça açık bir biçimde neden sonuç ilişkisi bağlamında açıklanmıştır. Üstelik bu arzuların gerçekleştirilmesi için yapılacak şey çok basit: Bütünün parçalanması. Ancak bu durum günümüz egemen sisteminde ütopik bir düşünceden öteye gidememektedir. Zira Lauder'de de ifadesini bulduğu üzere, "Bir masayı devirebilir, bir camı tuzla buz edebilirsiniz, ama devleti böyle tuzla buz edilebilecek bir nesne ya da fetiş gibi görenler, düşünmeden boş konuşmaktadırlar" (Cantzen, 1994, s. 259).

Extended Abstract

Creating an Ecological Society: Thinking the Ecology with Anarchism

*

Arzu Maltaş Erol
Karamanoğlu Mehmetbey University

Until the 1500s, that had been dominated by the organic thinking, people had continued living in a harmonious coexistence with nature and lived dependent to it; accordingly, the human-nature relationship had always been in a state of natural balance, thus in favor of nature. However, a big turning point had experienced towards the end of the Middle Ages and mechanistic understanding of the universe that had rapidly destroyed the organic worldview has declared its dominance. The emergence of the Opinion goes after the Renaissance when the impact of Bacon, Descartes and Newton have been felt. The basic philosophy of the understanding is the expression that the world is composed of all parts of the whole and this fragmentation constitutes the background of the break. Because a fissionable world means, contrary to the organic thinking, to tackle human and nature as separate, and in this case, it means the deterioration of the human-nature relationship in favor of the humanity; driving a wedge between human and nature. "Where Nature had once been seen as an organic whole, a source of mysterious constructive powers, it now became nothing more than a gigantic piece of clockwork with which humankind could tinker at will" (Bowler, 1992: 91) Therefore, the acceptance of the mechanistic view of the universe has led to encode human as machine and then the instrumentalization of nature by secularizing and ultimately to the exploitation of the nature. By the end of the 16th century with 17th century, by penetrating into all areas of life, individualism and instrumental mind that have been brought by modernity took the technology and science into the center about the analysis of

the irregularities and mythical dogmas in nature. By reducing the nature to the foundation of benefit, the last point reached in the investigation of secrets of nature through scientific knowledge is to give legitimacy to this exploitation by Cartesian idea provides the basis for this exploitation. The idea that nature created for the benefit of human - which is considered in the benefit axis by individualism-, has brought nature to an irreversible stage by destroying it largely. The imposing mindset of the Enlightenment and its creation of the "single truth" and therefore "single good" have strengthened the desire to dominate nature, that is an ongoing desire since Bacon, by approaching the regularities of nature via totalitarian way (Adorno and Horkheimer, 2010: 23). However, when calendars show the 1970s, it has been realized that the current period is an ecological crisis period and hence, in the world, various movements and thoughts has germinated in this direction. The breakdown experienced in this time has started a process in favor of nature and there has been a shift towards an ecological understanding of the universe. The awareness of the nature destruction has provided the shift of social movements to the ecology axis: the anarchist ecology emerged from a strong critique of Enlightenment and capitalism has presented a number of alternatives and solutions for the purpose of the termination of this destruction.

Anarchism that is contemporary with Enlightenment has based its thoughts upon the criticism of industrialization and capitalism. It aims to realize a society without a government by being opposed to all institutionalized structures and all kinds of authority such as oppression, exploitation, family and religion because these constitute an obstacle to the freedom and self-development potential of people. In the modern sense, it is possible to find the roots of anarchism that makes these objectives a systematic thought in the work of Godwin, Stirner, Proudhon, Bakunin and Kropotkin. However, in anarchism as in many movements of thought, it is impossible to talk about only one kind of anarchism. Nevertheless, anarchists have consensus on some points; the denial of imposed political authority in order to achieve a free society and realize people's own potentials. In this sense, it is one of the closest movements of thought to ecological thinking. By acting from freedom that is the basic philosophy of classical anarchism and desire for self-rule -which is trying to be developed accordingly freedom-, eco-anarchism offering a proposal of non-hierarchical and decentralized ecological community, based on mutual assistance and cooperation, has sought to overcome the ecological crisis with a society created without any kind of

exploitation. This study aims to discuss the efforts developed by eco-anarchism to solve the ecological crisis.

In the first part of the study that consisting three parts, the transition to the thought of a mechanistic universe by abandoning the conception of the organic universe was treated in general terms. In this process, it has been focused on two main outputs of the Enlightenment which are science and instrumental mind, and critical dimensions of these two basic outcomes were examined in terms of the perspective of awareness of the ecological crisis. The second section has focused on how the foundations of the transition from the Enlightenment thought to ecological thinking be laid. Scientists and their works that contribute to the emergence of environmentalism have been discussed in the framework of their criticisms towards the Enlightenment. The third part of the study has addressed the general philosophy of eco-anarchism. Before handling the eco-anarchism, anarchism that a concept is often misunderstood and therefore perceived negatively has tried to be clarified through the ideas of the pioneers of the thought which are Godwin, Stirner, Proudhon, Bakunin and Kropotkin. Although Tolstoy is not one of the pioneers of anarchism, he was not excluded from the subject because of his sympathies for anarchism and his interpretation of anarchism in a different way. Feeding on anarchism, the concept of eco-anarchism that offers a radical perspective on the ecological crisis has been explained along with the concepts of social ecology which is mentioned with Murray Bookchin, anarcho-primitivism which is embodied by the ideas of John Zerzan and Fredy Perlman, and bio-regionalism which is more associated with Peter Berg.

The study has examined the approach of anarchism to the ecology with a descriptive method by acting from the researches carried on the ecology and the findings revealed on the subject. In other words, this work has constituted to show the efforts developed by eco-anarchism to solve the ecological crisis. The applicability of the solution proposals is also discussed comparatively by moving from the thoughts of the theorists of anarchism.

Kaynakça/References

Adorno, T. W. & Horkheimer, M. (2010). *Aydınlanmanın diyalektiği felsefi fragmanlar*, (Nihat Ülner ve Elif Öztarhan Karadoğan, Çev.). İstanbul: Kabalıcı Yayınevi. (Original eser in yayın tarihi 1947).

- Arendt, H. (1994). *İnsanlık durumu*, (Bahadır Sina Şener, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1958).
- Arvon, H. (2007). *Anarşizm*, (Ahmet Kotil, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1998).
- Bahro, R. (1996). *Nasıl sosyalizm? Hangi yeşil? Niçin tinsellik?*, (2. bs.). (Tanıl Bora, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1982).
- Bahro, R. (1997). *Çevreciliğin manevi bir temeli var mı?*, (Tanıl Bora, Çev.). *Birikim*, 97, 21-29.
- Bakunin, M. (1999). *Tanrı ve devlet*, (Sinan Ergün, Çev.). Ankara: Öteki Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1882).
- Bakunin, M. (2006). *Devlet ve anarşi*, (Murat Uyurkulak, Çev.). İstanbul: Agora Kitaplığı Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1873).
- Benlisoy, F. (2007). Anarşizm gönüllü düzene övgü. H. Birsen Örs (Der.), *19. yüzyıldan 20. yüzyıla modern siyasal ideolojiler içinde*, (ss. 351-411). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Berktaş, F. (2010). *Politikanın çağırısı*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Bookchin, M. (1994a). *Özgürlüğün ekolojisi hiyerarşinin ortaya çıkışı ve çözülüşü*, (Alev Türker, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1982).
- Bookchin, M. (1994b). Yoketme gücü, yaratma gücü, *Birikim*, 57-58. 2 Nisan 2016 tarihinde <http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/5658/yoketme-gucu-yaratma-gucu#.Vv-NxJyLTMw> adresinden erişildi.
- Bookchin, M. (1996a). *Ekolojik bir topluma doğru*, (Abdullah Yılmaz, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1981).
- Bookchin, M. (1996b). *Toplumsal ekolojinin felsefesi*, (Rahmi G. Öğdül, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi. (Orijinal eserin yayın tarihi 1990).
- Bookchin, M. (1999a). *Toplumunu yeniden kurmak*, (Kaya Şahin, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1989).
- Bookchin, M. (1999b). *Kentsiz kentleşme; yurttaşlığın yükselişi ve çöküşü*, (Burak Özyalçın, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1992).
- Bowler, P. J. (1992). *The fontana history of the environmental sciences*, London: Fontana Press Harper Collins Publishers.
- Bramwell, A. (1989). *Ecology in the 20th century: A history*, London: Yale University Press.
- Bramwell, A. (1994). *The fading of the greens: The decline of environmental Politics in the West*, New Haven: Yale University Press.
- Burns, E. M. (1984). *Çağdaş siyasal düşünceler*, (Alaeddin Şenel, Çev.). Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.
- Cantzen, R. (1994). *Daha az devlet daha çok toplum, özgürlük, ekoloji*, (Veysel Atayman, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1987).
- Capra, F. (1992). *Batı düşüncesinin dönüm noktası*, (2. bs.). (Mustafa Armağan, Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1982).
- Coupe, L. (2000). *Green studies reader: From romanticism to ecocriticism*, Florence: Routledge.

- Curan, G. (2007). *21st century dissent anarchism, anti-globalization and environmentalism*, New York: Palgrave Macmillan.
- Çalgüner, T. (2003). *Çevre mi ekoloji mi? Empatinin uyanışı ya da süreklilik*, Ankara: Nobel Yayınevi.
- Çiğdem, A. (1993). *Aydınlanma felsefesi*, İstanbul: Ağaç Yayınları.
- Çoban, A. (2012). Ekolojik tartışmalar bakımından Marx'ın düşüncesinin değeri, *Kurtuluş*, 2, 93-104.
- Danek, D. (2004). Murray Bookchin ile söyleşi, 7 Nisan 2016 tarihinde <http://www.geocities.ws/anarsistbakis/makaleler/bookchin-roportaj.html> adresinden erişildi.
- Darwin, R. C. (1976). *Türlerin kökeni*, (2. bs.). (Öner Ünalın, Çev.). Ankara: Onur Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1982).
- Davidson, S. (2009). Ecoanarchism: A critical defence, *Journal of Political Ideologies*, 14(1), 47-67.
- Demir, Ö. & Acar, M. (1993). *Sosyal bilimler sözlüğü*, İstanbul: Vadi Yayınları.
- Demirci, F. (2002). Anarşizm ve demokrasi, *Düşünen Siyaset*, 11, 145-166, Ankara: Lotus Yayınları.
- Engels, F. (1991). *Doğanın diyalektiği*, (5. bs.). (Arif Gelen, Çev.). Ankara: Sol Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1961).
- Foster, J. B. (2001). *Marx'ın ekolojisi materyalizm ve doğa*, (Ercüment Özkaya, Çev.). Ankara: Epos Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 2000).
- Foster, J. B. (2010). Ekoloji bu sistemin içinde kurtarılamaz. 7 Eylül 2016 tarihinde <http://bianet.org/biamağ/dunya/125034-ekoloji-bu-sistemin-icinde-kurtarilamaz> adresinden erişildi.
- Godwin, W. (1793). *An enquiry concerning political justice and its influence on general virtue and hapiness Vol. I*. London: G.G.J. and J. Robinson.
- Gorz, A. (1995). Siyasal ekoloji: Uzman erkine karşı özsinirlama, *Birikim*, 68-69. 6 Nisan 2016 tarihinde <http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/4599/siyasal-ekoloji-uzmanerkine-karsi-ozsinirlama#.VwT-h5yLTMw> adresinden erişildi.
- Görmez, K. (2015). *Çevre sorunları*, (3. bs.). Ankara: Nobel Yayınları.
- Heywood, A. (2013). *Siyasi ideolojiler: Bir giriş*, (5. bs.). Ahmet Kemal Bayram, Özgür Tüfekçi, Hüsamet İnanc, Şeyma Akın, Buğra Kalkan, Çev.). Ankara: Adres Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1992).
- İmga, O. (2009). Çevre sorunlarının çözümüne yönelik alternatif bir politika arayışı: Murray Bookchin ve sosyal ekoloji, *Alternatif Politika*, 1(1),75-90.
- İmga, O. (2010). Paradigmanın dönüşümü: ekolojik felsefeyi etkileyen bilimsel çalışmalar, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2),17-30.
- Keleş, R. & Hamamcı, C. & Çoban, A. (2015). *Çevre politikası*. (8. bs.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Kropotkin, P. (1991). *Etika, ahlakın kaynağı ve açıklaması*, (2. bs.). (Ahmet Ağaoğlu, Çev.). İstanbul: Kavram Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1922).
- Kropotkin, P. (1999a). *Çağdaş bilim ve anarşi*, (Mazlum Beyhan, Çev.). Ankara: Öteki Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1913).

- Kropotkin, P. (1999b). *Ekmeğin fethi*, (Mazlum Beyhan, Çev.). Ankara: Öteki Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1892).
- Kropotkin, P. (2001). *Karşılıklı yardımlaşma*, (Işık Ergüden ve Deniz Güneri, Çev.). İstanbul: Kaos Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1902).
- Kropotkin, P. (2003). *Anarşizm: Başlangıcı, ideali ve felsefesi*, (Elif Günçe, Çev.). İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.
- Kropotkin, P. (2005). *Anarşi felsefesi ideali*, (2. bs.). (Işık Ergüden, Çev.). İstanbul: Kaos Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1896).
- Love, N. S. (1998). *Understanding dogmas and dreams*, New Jersey: Clatham House Publishers.
- Maltaş, A. (2015). Ekoloji ekseninde insan-doğa ilişkisi ve özne sorunu, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 17(29), 1-8.
- Miller, J. (2007). *Yeni başlayanlar için Darwin*, (Mehmet Ali Çelik, Çev.). İstanbul: Nokta Kitap. (Orijinal eserin yayın tarihi 1982).
- Moore, J. (Tarihsiz). A primitivist primer. 6 Nisan 2016 tarihinde <http://www.primitivism.com/primer.htm> adresinden erişildi.
- Mumford, L. (1996). *Makina efsanesi*, (Fırat Oruç, Çev.). İstanbul: Adam Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1970).
- Önder, T. (2003). *Ekoloji, toplum ve siyaset*, Ankara: Odak Yayınları.
- Pepper, D. (1993). *Eco-Socialism, from deep ecology to social justice*, London and Newyork: Routledge.
- Perlman, F. (2006). *Er-tarihe karşı, leviathana karşı*, (İnan Mayıs Aru, Çev.). İstanbul: Kaos Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1983).
- Plumwood, V. (2004). *Feminizm ve doğaya hükmetmek*, (Başak Ertür, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1993).
- Proudhon, P. J. (2010). *Mülkiyet nedir? veya hukukun ve yönetimin ilkesi üzerine araştırmalar*, (2. bs.). Devrim Çetinkasap, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1840).
- Purkis, J. & Bowen, J. (Der.). (1998). *21. yüzyıl anarşizmi yeni binyıl için ortodoks olmayan fikirler*, (Şen Süer Kaya, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1997).
- Stirner, M. (2013). *Biricik ve mülkiyeti*, (Selma Türkis Noyan, Çev.). İstanbul: Kaos Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1844).
- Şenel, A. (2001). *Çağdaş siyasal akımlar*, Ankara: İmaj Yayınevi.
- Turan, F. (2002). Eko-anarşizm: Yeşil seçenek, *Düşünen Siyaset*, 11, 213-224. Ankara: Lotus Yayınları.
- Tüzen, H. (2002). Mahkûm edilen bir dünya: Anarşizm, *Düşünen Siyaset*, 11, Ankara: Lotus Yayınları.
- Wallerstein, I. (2003). *Bildiğimiz dünyanın sonu: Yirmi birinci yüzyıl için sosyal bilim*, (4. bs.). Tuncay Birkan, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1999).
- Walter, N. (2002). *About anarchism*, London: Freedom Yayınları.

- Ward, C. (2004). *Anarchism a very short introduction*, New York: Oxford University Press.
- Woodcock, G. (1996). *Anarşizm bir düşünce ve hareketin tarihi*, (Alev Türker, Çev.). İstanbul: Kaos Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1961).
- Zerzan, J. (2013). *Gelecekteki ilkel*, (5. bs.). (Cemal Atıla, Çev.). İstanbul: Kaos Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1994).
- Zerzan, J. (2005). Önsöz, F. Perlman (2006). *Er-tarihe karşı, leviathana karşı* içinde (ss. 4-5), (İnan Mayıs Aru, Çev.). İstanbul: Kaos Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1983).
- 26 Mayıs 2016 tarihinde <http://www.tmmob.org.tr/icerik/tmmob-maden-muhendisleri-odasi-tarafindan-madencilik-ve-cevre-sempozyumu-gerceklestirildi>, adresinden erişildi.

Arzu M. Erol,

2012 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü'nden lisans; 2016 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kentleşme ve Çevre Sorunları Ana Bilim Dalı'ndan yüksek lisans derecesi almıştır. Aynı üniversitenin Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı'nda doktora öğrenimini sürdürmektedir. 2012 yılında Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kentleşme ve Çevre Sorunları Ana Bilim dalında araştırma görevlisi olarak akademik kariyerine başlayan M. Erol, halen aynı bölümde görevine devam etmektedir. İlgi alanları arasında ütopyalar, yerel demokrasi, siyasal ekoloji, toplumsal cinsiyet ve mekan konuları bulunmaktadır.

- *She graduated from Dokuz Eylül University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Public Administration in 2012. She got her Master of Science degree in field of Urbanization and Environmental Problems at Social Sciences Institute of Gazi University in 2016 and she continues to her doctorate studies in Department of Public Administration at the same university. She has been as research assistant at Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Urbanization and Environmental Problems, Karamanoğlu Mehmetbey University since 2012. Her academic interests are utopias, local democracy, political ecology, gender and space.*

E-mail: maltasarzu@gmail.com